

کتابشناسی سفرنامه‌های حج در مغرب اسلامی

علی احمدی (میرآقا)*

چکیده

اهالی مغرب (شامل چهار کشور تونس، الجزائر، مراکش و لیبی) سهمی ویژه در شکل‌گیری سفرنامه‌نویسی حج دارند. میراث مکتوب حج‌گزاری اهالی مغرب نشان‌دهنده میزان اهتمام و تلاش حج‌گزاران مغربی در حفظ و نگهداشت خاطره سفر حج در پیشروند تاریخ فرهنگی آنهاست.

مقاله حاضر در صدد ارائه فهرستی توصیفی از سفرنامه‌های موجود (در دسترس) اهالی حج‌گزار مغرب از آغاز تا دوره معاصر است. مجموع سفرنامه‌های شناسایی شده شامل ۱۰۸ سفرنامه چاپی و مخطوط است که بر اساس عنوان منظم شده و مشخصات کتابشناسی هر یک، به همراه توصیفی مختصر آمده است. نیز ذیل هر سفرنامه، پژوهش‌های انجام‌شده زیر عنوان «آثار پژوهشی پیرامون این موضوع» گنجانده شده است.

کلیدواژه‌ها: سفرنامه، حج، حرمین شریفین، مغرب.

*. محقق و پژوهشگر حوزه علمیه ali.ahmadi.mir2016@gmail.com

از نخستین ادوار گسترش اسلام در افریقه و شمال آفریقا، اشتیاق برای حجگزاری و مجاورت حرمین شریفین وجود داشته است. (بوسعید، ۱۴۳۹ق.)، صص ۲۴۵-۲۴۴ و ۲۶۴؛ قادری، (۱۴۲۶ق.)، ص ۷) تجلی اشتیاق به حج و حرمین در تراجم‌نگاری‌های متقدم مغربیان (اهالی تونس، الجزائر، مراکش و لیبی) دیده می‌شود؛ چنان‌که حجگزاری شخص مغربی، به مثابه بخشی مهم از زندگی و اعمال وی ثبت می‌شد. (لمین، ۲۰۱۶م.)، ص ۱۶) در خاطره اهالی مغرب، دیدار کعبه، انجام مناسک حج و مجاورت حرمین شریفین، رخدادی شوق‌آور، فراموش‌نشده و پربار بود. در عین حال، سفر حج مستلزم تحمل سختی‌های فراوان و دوری بلندمدت از موطن بود. در بازگشت، بسیاری موفق به ثبت خاطرات خود می‌شدند که نتیجه آن، پدید آمدن ادبیات و میراث مکتوب حج میان مغربیان است. (شریف، ۱۴۲۱ق.)، صص ۶۸۵ و ۷۴۴؛ شاهدی، (۱۹۹۰م.)، صص ۱۱۶-۱۱۰) محققان مغربی، انگاره حج در فرهنگ مغربی را انگاره‌ای ماندگار، نیرومند و اثرگذار دانسته و بر ابعاد تجلی آن تأکید کرده‌اند. (عواطف، ۱۴۱۷ق.)، صص ۷۶ و ۸۷)

یکی از دستاوردهای حجگزاری مغربیان، ثبت خاطرات، مشاهدات و رخدادهای این سفر است. شماری از محققان مغربی - از جمله ابوالقاسم سعدالله، محمد المنونی، محمد الفاسی و عبدالهادی التازی - ضمن تصحیح تعدادی از سفرنامه‌های حج، سهم و مشارکت اهالی حجگزار مغربی را در شکل‌گیری، گسترش و تداوم میراث مکتوب حج بررسی کرده‌اند.

متناسب با این مطلب، پرسشی که مقاله حاضر دنبال می‌کند در این عبارت صورت‌بندی شده است: سهم مغربیان در تأسیس ادبیات حج و به جای نهادن میراث مکتوب حجگزاری، چه میزان بوده و چه تعداد سفرنامه برآورده می‌گردد؟ از این میزان، چه تعداد از سفرنامه‌ها، منتشر شده و چه تعداد به صورت خطی و دست‌نوشته باقی مانده است؟

مقاله حاضر پاسخ به این پرسش را دنبال می‌کند و گزارشی کتابشناسانه و توصیفی از میراث مکتوب حجگزاری مغربیان و شمار سفرنامه‌های به جای مانده آنان ارائه می‌دهد. تاکنون چندین اثر در کتابشناسی سفرنامه‌های حج مغربی نگاشته شده است. در سه اثر «موسوعة الرحلات العربية و المعربة المخطوطة و المطبوعة» نوشته محمد بن سعود الحمد

قاهره، دارالکتب، ۱۴۲۸ق.)، «جمهرة الرحلات» نوشته احمد محمد محمود (ریاض، دارالسعودیه، ۱۴۳۰ق.) و «المختار من الرحلات الحجازية الى مكة والمدينة النبوية» نوشته محمد بن حسن الشریف (جده، دارالأندلس الخضراء، ۱۴۲۱ق.)، علاوه بر شناسایی و معرفی شماری از سفرنامه‌های حج مغربی، گزیده‌هایی از این آثار اقتباس و منتشر شده است. به طور خاص، در فهرست‌نگاری‌های زیر، کتابشناسی سفرنامه‌های حج مغربی مورد اهتمام محققان بوده است:

۱. رحلة الرحلات: مكة المكرمة في مئة رحلة مغربية و رحلة، نوشته عبدالهادی التازی، مراجعه عباس صالح تاشکندی، جده، مؤسسه الفرقان للتراث الإسلامی، ۱۴۲۶ق، ۲ جلد، ۸۴۰ صفحه.

۲. مأخذ شناسی حج و حرمین شریفین در مغرب اسلامی تا دوران معاصر، زیر چاپ، تهیه و تدوین در پژوهشکده حج و زیارت مرکز قم.

سفرنامه‌های حج مغربی به ترتیب عنوان

۱. إتحاف المسکین الناسک ببيان المراحل و المناسک / عبدالمجید بن علی الزبادی المنالی، نسخه در: المكتبة العامة رباط، ش ۱۸۰۸.

منظومه‌ای در ۱۲۹ بیت در بیان راه حج و مراحل، منزلگاه‌ها، استراحتگاه‌های حج و کاروان سراهای بین راه از مغرب تا حجاز است. متن قصیده در یکی از نسخه‌های سفرنامه منشور عبدالمجید زبادی منالی (۱۱۶۳ق.) با عنوان بلوغ المرام آمده است. برخی اتحاف المسکین را شرح و توضیح یکی از شاگردان زبادی منالی بر سفرنامه بلوغ المرام توصیف کرده‌اند.

۲. إحراز المعلي و الرقيب في حج بيت الله الحرام و زيارة القدس الشريف و الخليل و التبرک بقبر الحبيب / محمد بن عبدالوهاب المکناسی، دراسة و تحقیق محمد بوجوط، رساله دکتری، استاد راهنما: أمحمد بن عبود، دانشگاه تطوان - دانشکده ادبیات، ۱۹۹۰م، ۴۰۰ صفحه.

گزارش سفر محمد المکناسی (۱۲۱۳ق.) به مصر، شام (سوریه و فلسطین) و حجاز است که از محرم ۱۲۰۰ تا شوال ۱۲۰۲ قمری انجام شده است. بخش سوم سفرنامه، حاوی گزارش خاطرات و رخدادهای سفر نویسنده از حرمین شریفین و مناسک حج است.

آثار پژوهشی پیرامون این موضوع:

- «البعث الروحي و الغرائبي في رحلة احراز المعلى و الرقيب» / محمد بوكبوط، الرحلة العرب و المسلمون، اكتشاف الآخر، رباط، وزارة الثقافة، ٢٠٠٣م، صص ٣١٠-٢٩٩

- «رحلة المكناسي و چند سفرنامه حج و حجاز تصحيح محمد بوكبوط» / ابو جعفر اسفهانى، ميقات حج، ش ٥١ (١٣٨٤)، صص ١٦٨-١٦٥.

٣. أصفي الموارد في تهذيب نظم الرحلة الحجازية للشيخ الوالد / ابوالحسن على بن احمد الدرقاوى، تلخيص محمد مختار السوسى، مغرب، دارالبيضاء، ١٣٨٠ق، ٧١ صفحه.

تلخيصى از منظومه سفرنامه حج درقاوى (١٢٦٨-١٣٢٨ق.)، از علمای مغرب، در توصيف بلاد مغرب و مشرق و منزلگاهها و راههاى حج است.

٤. الإصليت الخريت بقطع بعلم العفريت النفريت / احمد بن عبدالله بن ابى محلى الفيلالى، تقديم و تحقيق عبدالمجيد القدورى، منشورات عكاظ، بى تا.

شرح سفرهاى ابن ابى محلى (١٠٢٢ق.)، از فقيهان و صوفيان سجدماسه مغرب، به مشرق - از جمله سفر به حجاز و اداى فريضه حج در سال ١٠١٢ قمرى - است.

آثار پژوهشی پیرامون این موضوع:

- ابن ابى محلى الفقيه التائر و رحلته الإصليت الخريت / عبدالمجيد القدورى، چاپ اول، رباط، منشورات عكاظ، ١٩٩١م، ١٩٠ صفحه.

- «الجوانب من التأثير الصوفى و الثقافى لعلماء المغاربة فى المشرق العربى (احمد بن ابى محلى السلجماسى نموذجاً) / من خلال الرحلة الحجازية (الإصليت - الخريت فى قطع بلعوم العفريت النفريت)» / جاهل عادل بن محمد، مجلة الفضاء المغاربى (الجزائر)، ش ٣ (٢٠١٩م)، صص ٤٢-٢١.

٥. أنس الساري و السارب من أقطار المغرب إلى منتهى الآمال و المآرب سيد الأعاجم و الأعارب (١٠٤٠-١٠٤٢ق. / ١٦٣٠-١٦٣٣م.) / محمد بن

احمد بن مليح السراج، تحقيق محمد الفاسى، فاس، مطبعة جامعة محمد الخامس، ۱۹۶۸م، ۱۹۳ صفحه.

گزارش سفر حج ابن مليح به سال ۱۰۴۲ قمرى از راه صحرايى مراکش و الجزائر است. اين سفرنامه منبع مهمى براى تراجم‌نگاران و شناخت ابن مليح در حوزه کارها و مقاطع زندگى اش بوده و به آن استناد شده است.

۶. بلوغ المرام بالرحلة الى بيت الله الحرام / عبدالمجيد بن على الزبيدى المنالى، مقدمه و تصحيح محمد زينهم، قاهره، دارالثقافية للنشر، ۱۴۲۷ق، ۴۵۶ صفحه. سفرنامه حج عبدالمجيد زبيدى منالى حسنى ادريسى (۱۱۶۳ق.). ملقب به مرادى، اديب و فقيه مالکى و از شرفاى (سادات) فاس، است. سفر حج وى بيش از يك سال و نيم (از رجب سال ۱۱۵۸ قمرى تا اواخر ذى قعدة ۱۱۵۹ قمرى) به درازا انجاميد.

۷. تاج المفرق في تحلية علماء المشرق / خالد بن عيسى البلوى، تحقيق حسن السائح، ابوظبى، صندوق إحياء التراث الإسلامى بين المغرب والإمارات، بى تا، دو جلد، ۶۲۰ صفحه.

گزارش سفر حج خالد بلوى (۷۶۸ق.). به سال ۷۳۸ قمرى، و حاوى توصيف حرمين شريفين، مسجدالحرام، مسجدالنبى و شماری از اماکن و مساجد و مراقد حرمين شريفين است.

آثار پژوهشى پيرامون اين موضوع:

- «مدينة القدس و معالمها الدينية و الحضارية على ضوء كتابات الرحلة الأندلسية خلال القرن ۸ق. / ۱۴م، رحلة تاج المفرق فى تحلية علماء المشرق لصاحبها خالد بن عيسى البلوى انموذجاً» / محمد بن العربيه، مجلة الحوار المتوسطى (الجزائر)، ش ۱ (مارس ۲۰۱۸م.)، صص ۹۲-۱۰۷

- «مدينة المنورة فى رحلة البلوى المسماة تاج المفرق فى تحلية علماء المشرق لخالد بن عيسى بن احمد البلوى (ت. ۷۸۰ق.)» / مصطفى عمار المنلا، مجلة

مرکز بحوث و دراسات المدینة المنورة، ش ۲۴ (می ۲۰۰۸م)، صص ۱۵۸-۱۲۰
- «مصر و فلسطين في رحلة البلوی (قبل ۷۸۰ق.) دراسة مقارنة» / عمار مرضی
العلاوی، مجلة دورية كان التاريخية (مصر)، ش ۳۷ (سبتمبر ۲۰۱۷م)،
صص ۱۷۳-۱۵۵

- «بيت المقدس في أدب الرحلات المغربية: رحلة البلوی أنموذجاً» / رغه على
زبون، الجامعة الإسلامية للبحوث الإنسانية (فلسطين)، ش ۱ (ژوئیه ۲۰۱۹م)،
صص ۲۴۲-۲۲۱

- «وصف المدينة المنورة في النصف الأول من القرن الثامن الهجري (۴م.) من
خلال رحلة البلوی» / نواف عبدالعزيز الجحيمه، مجلة جامعة الشارقة للعلوم
الإنسانية و الاجتماعية (امارات)، ش ۲ (دسامبر ۲۰۱۶م)، صص ۱۳۸-۱۱۹

۸. التحفة البهية في الرحلة الشرقية / بدر احمد ابن الحاج حمو، نسخه در: فاس.

سفرنامه حج الجزائرى در اواخر قرن سيزدهم هجرى است؛ گرچه در برخى
منابع، كه اين سفرنامه را معرفى کرده اند، محل نسخه آن مشخص نشده است. سعاد آل
شيخ در مقاله‌اى با عنوان الرحلة الحجازية السياحية - كه سال ۲۰۱۰ ميلادى به المؤتمر
الدولى الأول لدوحة ارائه کرده - گزارشى از اين سفرنامه و ساختار و محتوای آن ارائه
کرده است.

۹. تحفة النظار في غرائب الأمصار و عجائب الأسفار / محمد بن عبدالله بن بطوطه،

تحقيق درویش الجويدى، بيروت، صيد المكتبة العصرية. ۲۰۰۴م، ۲ جلد.

از مهم‌ترین سفرنامه‌هاى مغربى در قرن هشتم هجرى، و مشتمل بر اطلاعات
گسترده‌اى از راه حج و توصيف مکه و مدینه، اماکن و مساجد و مناصب و مشاغل اين
دو شهر مقدس است. اين سفرنامه حاوى آگاهى‌هاى مهمى از راه حج شامى، راه
عراق، راه بحرین به حجاز، راه یمن به حجاز و راه دریایى عیذاب و نیز کاروان‌هاى
حج است. ترجمه فارسى آن توسط محمدعلى موحد (تهران، بنگاه ترجمه و نشر
کتاب، ۱۳۵۹ش.) بارها بازنشر شده است.

آثار پژوهشی پیرامون ابن موضوع:

کتابها:

- مختصر رحلة ابن بطوطة / محمد بن فتح الله بن محمد البيهقي، قاهره، بى نا، ١٢٧٨ق.
- مكة المكرمة من خلال رحلتي ابن جبیر و ابن بطوطة / حسان حلاق، چاپ اول، بيروت، دار النهضة العربية، ١٩٩٦م، ١٨٣ صفحه.
- مكة المكرمة و المدينة المنورة في رحلة ابن بطوطة: دراسة تاريخية و حاضرةية مقارنة في القرن الثامن الهجرى / احمد هاشم احمد البدرشيني، رساله کارشناسی ارشد، استاد راهنما: صابر محمد دياب حسين، جامعة الملك عبدالعزيز، ١٤١٧ق، ٣٢٦ صفحه.
- الرحلة ابن بطوطة: تحفة النظار في غرائب الأمصار و عجائب الأسفار / فؤاد قنديل، قاهره، سفير الدولية للنشر، ٢٠٠٧م، ١١٢ صفحه.
- صورة مصر عند رحالة بلاد المغرب و الأندلس من خلال رحلتي ابن جبیر و ابن بطوطة / محمد علم الدين الشقيرى، چاپ اول، سودان، دار فرحة للنشر و التوزيع، ٢٠٠٥م، ١١١ صفحه.
- مهذب رحلة ابن بطوطة المساة تحفة النظار في غرائب الأمصار و عجائب الأمصار / احمد عوامرى بك و محمد احمد جاد مولى بك، قاهره، المطبعة الأميرة، ١٩٣٣م، دو جلد، ٦٩١ صفحه.
- ابن بطوطة: الرحل و الرحلة / اسماء ابوبكر محمد، بيروت، دارالكتب العلمية، ١٩٩٢م، ١١٧ صفحه.
- ابن بطوطة رحالة الإسلام / سليمان الفياض، قاهره، مركز الازهرام للترجمة و النشر، ١٩٩١م، ٦٣ صفحه.
- ابن بطوطة و رحلاته؛ دراسة و تحليل / حسين مؤنس، قاهره، دارالمعارف، ٢٠٠٣م، ٢٩٥ صفحه.
- الحجاز في نظر الأندلسيين و المغاربة في العصور الوسطى: ابن جبیر، ابن بطوطة، البليوي، القلصادي / ابراهيم احمد سعيد، چاپ اول، دمشق، الاوائل للنشر و التوزيع، ١٤٢٥ق، ٣٠٤ صفحه.

مقالات:

- «ابن بطوطة» / عبدالله كنون، *مجلة المجمع العلمي العربي* (دمشق)، ش ١ (ژوئيه ١٩٦٥م)، ص ٨٣-١٠٨
- «أضواء على رحلة ابن بطوطة إلى المشرق العربي» / رشيد الداودي، *مجلة الإتحاف* (تونس)، ش ٨١ (سبتمبر ١٩٩٧م)، ص ١١-١٣.
- «بررسی تطبیقی سفرنامه های ابن بطوطه و ابن جبير» / زهرا قلعه آقابابایی، *رشد آموزش تاریخ*، ش ٧٠ (زمستان ١٣٩٧ش)، ص ٥٦-٥٠.
- «بررسی سفرنامه ابن بطوطه از منظر ادبیات تطبیقی» / فرشته کنجوریان و خلیل پروینی، *نشریه ادبیات تطبیقی*، ش ١ (پاییز ١٣٨٨ش)، ص ٣٧-١٩
- «الجالیه المغاربية فی العالم من خلال رحلة ابن بطوطة» / محمد الشریف، *مجلة المواقف* (الجزائر)، ش ٤ (دسامبر ٢٠٠٩م)، ص ١٤٧-١٢٦
- «الجوانب السياسية والحضارية لبلاد الحجاز كما تصورها رحلة ابن بطوطة فی القرن الثامن الهجري» / كرم حملي فرحات احمد، *مجلة المؤرخ العربي* (مصر)، ش ١٨ (مارس ٢٠١٠م)، ص ٩٢-٤٥
- «ساكنة بعض مدن المشرق العربي من خلال رحلة ابن جبير و ابن بطوطة» / محمد منفعت، *مجلة كنانيش* (مغرب)، ش ٣ (سبتمبر ٢٠٠١م)، ص ٢٢-١١
- «سفرهای حج ابن بطوطه سالهای ٧٢٥-٧٤٩ق.» / رسول جعفریان، *میتات حج*، ش ٦١ (پاییز ١٣٨٦ش)، ص ٣٤-٢٥
- «الرحلة ابن بطوطة المسماة تحفة النظار في غرائب الأمصار و عجائب الأسفار» لأبي عبدالله محمد بن عبدالله بن محمد اللواتي الطنجي» / لیلی سعید سویلم الجهني، *مجلة مركز بحوث و دراسات المدينة المنورة* (سعودی)، ش ٥ (آگوست ٢٠٠٣م)، ص ١٤٣-١٢٨
- «مكة و المدينة فی رحلة ابن بطوطة» / عزت محمد ابراهيم، *مجلة الوعي الإسلامي* (كويت)، ش ٩٦ (١٣٩٢ق)، ص ٩٤-٩٠.
- «النشاط الإقتصادي فی المشرق الإسلامي من خلال روايات ابن بطوطة الشفهية فی كتابه تحفة النظار فی غرائب الأمصار و عجائب الأسفار» / فوزی حرب

ابوعودة و عبدالحمید جمال الفرانی، المؤتمر العلمی حول التاریخ الشفوی: الواقع و الطموح، فلسطین - غزة، الجامعة الإسلامیة، ۲۰۰۶م، صص ۲۸۰-۲۵۸
- «نکاتی چند درباره سفرنامه ابن بطوطه» / مجید حاجی تبار، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش ۳۶ (مهر ۱۳۷۹ش)، صص ۳۳-۳۱.

۱۰. التحلیق إلى البیت العتیق / عبدالهادی التازی، ریاض، داره الملك عبدالعزیز (کتاب الدارة، رقم ۱)، ۱۴۲۲ق، ۱۴۴ صفحه.

گزارش سفر حج عبدالهادی تازی، نویسنده و دیپلمات مغربی، در سال ۱۳۷۸ قمری. / ۱۹۵۹ میلادی. به همراه هیئت سیاسی و فرهنگی از کشور مغرب است که چهل سال پس از سفر حج، بر پایه یادداشت‌ها بازنویسی شده است. تازی در گزارش سفر به مکه، به یادکرد اعمال بسنده کرده و از رفتار مردم و امکانات رفاهی مانند آمبولانس‌ها و خدمات درمانی و بهداشتی سخن گفته است.

۱۱. التحیة الغالبه فی رحلتی الأولى إلى البقاع الحجازیة / عبدالرحمان بن محمد فتحا ابن الحاج السلمی، نسخه در: فاس.

گزارش سفر از مغرب به حجاز و یادداشت‌های سفر حج عبدالرحمان السلمی، مشهور به ابن الحاج (م. ۱۱۷۰ق.)، در سال ۱۱۱۵ قمری است. به گفته عبدالعزیز بن عبدالله در *الرحلات من المغرب والیه* (۴۹)، ابن الحاج چندین سفر حج انجام داده و در نهایت در مدینه منوره از دنیا رفته و سفرنامه مذکور دستاورد سفر نخست وی است. گاه سفرنامه مذکور به پسر یا نواده ابن الحاج نسبت داده شده است.

۱۲. الترجمانة الکبری فی أخبار المعمور برًا و بحرًا / ابوالقاسم الزیانی، تحقیق و تعلیق عبدالکریم الفیلالی، رباط، نشر دارالمعرفة، ۱۹۹۱م، ۶۵۹ صفحه.

گزارش سفرهای سه گانه حجازی و سفارتی ابوالقاسم زیانی (۱۱۴۷-۱۲۴۹ق.)، مورخ و سیاستمدار مغربی، است. وی دو بار در سال‌های ۱۱۶۹ و ۱۱۷۱ قمری حج گزارده و حاصل سفرهای وی این اثر مفصل است. زیانی در کار تألیف و سفرنامه‌نگاری و جمع‌آوری مطالب تاریخی فعالیت داشته و سفرنامه‌اش حاوی اطلاعاتی گسترده از شهرهای بین راه و توصیف منزلگاه‌ها و راه‌های حج است. از این سفرنامه، نسخه‌های مختلفی در دست است.

آثار پژوهشی پیرامون ابن موضوع:

صورة المشرق من خلال الترجمانة الكبرى / محمد الحواش، بحوث ندوة بنی ملال، المغرب، المشرق، العلاقات و الصورة، مغرب، دانشگاه قاضی عیاض - دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۹۹۴م.

۱۳. التوجه لحج بیت الله الحرام و زیارة قبره علیه الصلاة و السلام / ابوالعباس احمد الهلالي السجلماسي، تحقیق محمد بوزیان بنعلی، مغرب، مطبعة الجسور، ۲۰۱۲م.
سفرنامه حج ابوالعباس احمد بن عبدالعزیز هلالی (م. ۱۱۷۵ق). در سال ۱۱۵۰ قمری است که شامل گزارش ملاقات و ارتباط نویسنده با علمای مصر و حرمین شریفین و دریافت اجازه نامه های متعدد از آنهاست.

آثار پژوهشی پیرامون ابن موضوع:

وصف الجنوب الصحراوی الجزائری فی ظل الحكم العثماني من خلال مخطوط رحلة ابی العباس الهلالي السلجماسی / فاطمه بلهوارى، المجلة الجزائرية للمخطوطات، ش ۶ (۲۰۱۸م)، صص ۳۷-۴۷

۱۴. الحرم یا رسول الله / محمد بن احمد ابن مسایب التلمسانی، متن قصیده در: رحلة الرحلات، اثر عبدالهادی تازی، ج ۱، صص ۳۶۷-۳۶۳ نیز تحقیق و تصحیح قصیده توسط محمد بن شنب، در: مجلة الإفريقية، ش ۴۴ (۱۹۰۰م).

قصیده ای در وصف حج و حرمین شریفین، سروده شاعر تلمسانی، محمد بن احمد معروف به ابن مسایب، است که ظاهراً پس از گزاردن مناسک حج در سال ۱۱۹۰ قمری سروده است. این قصیده به عنوان نمونه ای نیکو از شعر ملحون (عامیانه) در قرن دوازدهم هجری توصیف شده است. محمد بن ابی شنب در مقاله ای به زبان فرانسه، محتوای این منظومه را توضیح داده و سپس متن آن را در مجلة الإفريقية تصحیح کرده است.

آثار پژوهشی پیرامون ابن موضوع:

- «قراءة في رحلة محمد بن مسايب إلى الحجاز في القرن الثامن عشر» / محمد بوشنافي، بحوث ندوة الرحالة العرب والمسلمون: اكتشاف الذات والآخر، الجزائر، مشروع ارتياد الآفاق، ۲۰۰۵م.

- «رحلة ابن مسايب» / محمد بن احمد ابن مسايب التلمساني، تحقيق محمد بن شنب، مجلة الإفريقية، ش ۴۴ (۱۹۰۰م).

۱۵. حول الرحلة الزيدانية للحجاز / عبدالرحمان بن زيدان، نسخه در: الخزانة الملكية رباط ش ۳۱۸۹.

از سفرنامه‌های حج مغربی در ادوار متأخر است که ظاهراً تاکنون تصحیح و چاپ نشده است. از این سفرنامه، علاوه بر نسخه الخزانة الملكية، نسخه دیگری در الخزانة العامه رباط ش ۱۲۲۴ د، موجود است که به عبدالرحمان بن زيدان نسبت داده شده و عنوان آن رحلة ثبت شده است. چنانچه این دو نسخه مربوط به یک سفرنامه باشد، در این صورت تاکنون دو نسخه از سفرنامه حج عبدالرحمان بن زيدان یافت شده است.

۱۶. دليل الحج و السياحة / احمد بن محمد الهواری، چاپ اول، رباط، المطبعة الرسمية، ۱۳۵۴ق، ۳۱۰ صفحه.

گزارش سفر حج احمد هواری، روزنامه‌نگار مغربی و سردبیر مجله السعادة در دوره معاصر است که در آن علاوه بر آگاهی‌های ارزنده از وضعیت فرهنگی مصر، مکه و مدینه، تصاویر و عکس‌های بسیاری از شهرهای بین راه و اماکن حرمین شریفین را در اختیار خواننده نهاده است.

۱۷. الرحلة / محمد بن سعید الرعینی الفاسی، نسخه در: فاس.

از سفرنامه‌های حج مغربی در قرن هشتم هجری، اثر محمد الرعینی (۷۷۸ق.) از عالمان و شاعران مغرب است که به گفته برخی، موضوع آن ذکر منزلگاه‌ها و مراحل سفر حج از مغرب تا حجاز است.

۱۸. رحله ابن الطیب من فاس إلى مكة المكرمة / محمد الطیب بن موسی الفاسی المعروف بالشرقی، تحقیق عارف احمد عبدالغنی، دمشق، دارالعرب - دارنور حوران، ۲۰۱۴م، ۴۲۷ صفحه.

از سفرنامه‌های حج مغربی مشتمل بر گزارش سفر محمد طیب شرقی (م. ۱۱۷۱ق.) به سال ۱۱۳۹قمری است. حرکت از فاس به سمت طرابلس، مصر و حرمین شریفین بوده است. آوردن آگاهی‌های تاریخی از اماکن، مقابر و عالمان حرمین شریفین و نقل اشعار و قصاید به مناسبت‌های مختلف از ویژگی‌های این سفرنامه است، چاپ جدید این سفرنامه با عنوان الرحلة الحجازية (ابی عبدالله محمد بن الطیب الفاسی، تقدیم و تحقیق نورالدین شوبد و حسناء بوتوادی، چاپ اول، مغرب، منشورات وزارة الأوقاف و الشؤون الإسلامية، ۲۰۱۸م، دو جلد، ۶۰۵ص) به همراه مقدمه و تعلیقات مفید انجام شده است.

آثار پژوهشی پیرامون این موضوع:

- التعریف بابن الطیب الشرقی / عبدالعلی الودغیری، چاپ اول، منشورات عکاظ، ۱۴۱۰ق.

- بلاد المغرب و مصر من خلال رحلة ابی عبدالله محمد بن الطیب الفاسی: دراسة تاريخية حضارية / ترکی احمد المخلفی، رساله کارشناسی ارشد، استاد راهنما: علی بن عائش المزینی، الجامعة الإسلامية، ۱۴۳۵ق، ۲۴۳ صفحه.

۱۹. رحله ابی محمد التاودي الفاسی / ابو محمد التاودي الفاسی، نسخه در: الخزانة العامة رباط.

از سفرنامه‌های حج مغربی است که به صورت خطی باقی مانده است. گاه از آن با عنوان الرحلة الحجازية و گاه الرحله نام برده شده و در بیشتر منابع، عنوان رحله به اسم نویسنده اضافه شده است. نسخه‌ای از آن در الخزانة العامة رباط و نیز نسخه دیگری در المكتبة الکتانیه موجود است. سنیدی در معجم ما الف عن مكة المكرمة (ص ۶۹) از این سفرنامه و خطی بودن آن خبر داده است.

۲۰. رحلة أفوقاي الأندلسي؛ رحلة الشهاب إلى لقاء الأجاب ۱۶۱۱-۱۶۱۳م / احمد بن قاسم الحجري «أفوقاي»، تحقيق محمد زروق، چاپ اول، امارات، اربتباد الآفاق.

سفرنامه مشتمل بر سفرهای متعدد افوقای به نواحی بیرون از اندلس و سکونت وی در مراکش و رفتن به مصر و حجاز است که در سیزده باب تنظیم شده و هر باب به محل و منزلگاه نویسنده اختصاص دارد که از آنجا آماده رفتن به سمت حجاز بوده است.

آثار پژوهشی پیرامون این موضوع:

- «الرحلة ناصرالدين على القوم الكافرين و تحقیقاتها: نقد و استدراك من نسخة مكتشفة حديثاً» / احمد السعیدی، مجله معهد مخطوطات العربية (مصر)، ش ۱ (مه ۲۰۱۴م)، صص ۲۰۷-۱۷۸

- «ناصر الدين على القوم الكافرين» / عبدالمحسن آل عباس، عالم الكتب (سعودی)، ش ۳-۴ (فوریه ۲۰۰۱م)، صص ۳۶۲-۳۵۵

۲۱. الرحلة إلى بلاد الله / أحمد المدیني، مغرب، مطبعة المعارف، ۲۰۱۰م.

گزارشی از سفر حج نویسنده به سال ۱۴۳۰ قمری به صورت هوایی است. این گزارش، مشاهدات نویسنده از موقعیت حج و اماکن حرمین شریفین و گردهمایی مسلمانان و ارائه مطالبی درباره مسلمانان کشورهای مختلف در موسم حج است. این یادداشت‌ها پیش‌تر در نشریه المساء با عنوان «الرحلة إلى الله» منتشر شده است. نویسنده - که فردی صاحب‌قلم و روزنامه‌نگار است - به اوضاع فرهنگی و اجتماعی مکه و مدینه اشاره، و جایگاه حج را در خاطره جمعی مسلمانان تحلیل و بررسی کرده است.

۲۲. الرحلة إلى الحج / عبدالقادر بن عومر التناي، نسخه در: خزانه الشيخ احمد بن حسان قصر عريان الرأس، در تسابیت شهر أدرار (الجزائر).

سفرنامه حج عبدالقادر تواتی تیلانی، از عالمان الجزائری، به سال ۱۲۳۲ قمری است.

۲۳. رحلة إلى الحجاز / ابراهيم السوسي العيني، نسخه در: الجزائر.

گزارش حج ابراهیم سوسی (۱۱۹۹ق.)، از علمای الجزائر، است. سال حجگزاری وی مشخص نشده است.

۲۴. رحلة إلى الحرمين / احمد (حمید) بن محمد البنانی.

سفرنامه حج احمد البنانی (۱۲۳۲-۱۳۲۷ق.)، از قاضیان فاس و عالمان مالکی مغرب، است که در فاس از دنیا رفته و در منابع و تراجم، چندین کتاب به وی نسبت داده شده است.

۲۵. رحلة إلى الحرمين الشريفین / ابوبکر عبدالله بن محمد العباسی، فاس، بی‌نا، ۱۳۱۶ق.

از سفرنامه‌های حج مغربی در سال‌های متأخر است. این سفرنامه در رحله الرحلات التازی معرفی نشده و در بسیاری از فهرس مغربی نیز سخنی از آن به میان نیامده؛ اما در بخش کتب چاپ شده موسوعة الرحلات (ص ۱۴۹) مشخصات این کتاب بیان شده؛ ولی درباره تاریخ حجگزاری مؤلف اطلاعی داده نشده است.

۲۶. الرحلة الحجازية / ابراهیم بن محمد بن سعید العینی، نسخه در: الخزانة العامة فاس.

گزارش حج ابراهیم العینی (م. ۱۱۹۹ق.)، عالم مغربی، در سال ۱۱۸۹ قمری است. زرکلی او را از اصحاب الرحلات دانسته (الاعلام، ج ۱، ص ۶۹) که بیانگر اهمیت سفرنامه وی است. مختار السوسی در المعسول (ر. ک: ج ۱۳، ص ۲۸۳-۲۹۸) این اثر را از سفرنامه‌های پربرگ دانسته و افزوده شیوه سفرنامه‌نگاری ابوسالم عیاشی (م. ۱۰۹۰ق.)، احمد بن ناصر درعی (م. ۱۱۲۹ق.) و ابومدین درعی رودانی (م. ۱۱۵۷ق.) در آن دنبال شده است. به گفته عبدالهادی تازی، این سفرنامه را ابو عبدالله محمد بن مسعود معدری بونعمانی تلخیص، و سپس مختار السوسی همین تلخیص یا نسخه اصل را گزیده کرده است.

۲۷. الرحلة الحجازية / ابوالعلاء ادريس بن عبدالهادي العلوي الشاکري، نسخه در: المكتبة العامة رباط، ش ۱۱۱۵.

گزارش سفر حج نویسنده در سال ۱۲۸۸ قمری است که گاه با عنوان رحلة الی بیت الله الحرام یا رحلة ادريس بن عبدالهادی العلوی (م. ۱۳۳۱ق.) ثبت شده است.

۲۸. الرحلة الحجازية / ابو عيسى محمد مهدي بن طالب بن سوده المري، نسخه در: المكتبة الازهرية مصر.

سفرنامه حج مغربی در قرن سیزدهم هجری قمری است. بخش اول سفرنامه را به خط ابن سوده مرّی (۱۲۲۰-۱۲۹۴ق.) مشاهده کرده‌اند.

۲۹. الرحلة الحجازية / ابي العباس احمد بن محمد السبعي، تقديم و تحقيق محمد عيناق و يوسف أمال، مغرب، منشورات وزارة الأوقاف و الشؤون الإسلامية، ۱۴۴۰ق.

گزارش مشاهدات نویسنده از سفر حج سال ۱۳۱۰ از زادگاه مؤلف در دویرة السبع (سجلماسه) تا حجاز است. سبعی (م. ۱۳۳۶ق.)، از فقیهان و عالمان و مبارزان مغرب و رهبر قیام ضد استعمارگران فرانسه، از زمینه‌های مخالفت با سلطه عثمانی در حرمین شریفین خبر داده است.

۳۰. الرحلة الحجازية / احمد بن عبدالله البيوركي، نسخه در: مغرب.

از سفرنامه‌های حج مغربی در دوره معاصر است و ظاهراً نسخه آن در کتابخانه‌های مغرب موجود است؛ گرچه در منابع به محل دقیق نگهداری آن اشاره نشده است.

۳۱. الرحلة الحجازية / احمد بن منصور بن ابي عسريه الفاسي الفهري، نسخه در: الدار البيضاء مغرب، ش ۹۴.

در موسوعة الرحلات (ص ۴۰۸) ضمن اطلاع دادن از نسخه این سفرنامه در دارالبيضاء مغرب ش ۹۴، عنوان آن *رحلة المنصوري بصحبة المولى سليمان* ثبت شده که ظاهراً ناظر به محتوای سفرنامه است. از آنجا که سیدی سلیمان نام یکی از شهرهای مراکش است، احتمال دارد عنوان سفرنامه، *رحلة المنصور من سیدی سلیمان* بوده باشد.

۳۲. الرحلة الحجازية / احمد معینو، نسخه در: فاس.

از سفرنامه‌های حج مغربی در نیمه اول قرن چهاردهم است. ظاهراً عبدالهادی التازی نسخه خطی این سفرنامه را از نزدیک دیده است.

۳۳. الرحلة الحجازية / ادريس بن محمد الجعايدي، نسخه در: الخزانة العلمية الصبيحية ش ۱۳۷۳.

گزارش سفر حج ادريس جعايدی (م. ۱۳۶۰ق.) در سال ۱۳۴۸ قمری از طنجه تا اسکندريه، سپس جده، مکه و مدینه منوره است.

۳۴. الرحلة الحجازية / أحمد بن يوسف أطفيش، نسخه در: فاس، رباط.

سفرنامه منظوم حج الجزائري امحمد بن يوسف اطفيش (۱۲۳۷-۱۳۳۲ق.) است که دو بار موفق به حجگزاری شد و مدتی مجاور حرمین گردید. وی در سفر دوم قصیده بلندی، که شامل ۲۳۲ بیت است، در وصف راه حج و مناسک حج سرود.

۳۵. الرحلة الحجازية / سعيد الكثيري، نسخه در: فاس.

سفرنامه منظوم حج بر وزن بحر طویل، و حاوی گزارش سفر حج نویسنده در سال ۱۲۹۲ قمری است.

۳۶. الرحلة الحجازية / عبدالرحمان امزيل الحداد الإينزگاني، نسخه در: فاس.

سفرنامه حج مغربی در دوره معاصر است. گفته شده نویسنده سال ۱۴۰۳ قمری، برابر با ۱۹۸۲ میلادی، از دنیا رفته است. در برخی فهرس دیگر به سفرنامه حج عبدالرحمان امزیل اشاره شده؛ ولی محل نگهداری نسخه آن به طور دقیق مشخص نشده است.

۳۷. الرحلة الحجازية / عبدالسلام بن سوده، نسخه در: فاس، نزد خاندان مؤلف.

سفرنامه حج ابن سوده در سال ۱۳۸۹ قمری است. نویسنده علاوه بر توصیف اماکن متبرکه مکه، مسجدالحرام و کعبه، با تمرکز بر موضوع اسرار حج، به معرفی حکمت‌های هر یک از احکام و فروع حج پرداخته است.

۳۸. الرحلة الحجازية / عبدالقادر بن ابی جیده الكوهن، نسخه در: خزانه الکتانی.

سفرنامه حج عبدالقادر کوهن (م. ۱۲۵۴ق.) است که به صورت مخطوط باقی مانده. کتانی در فهرس الفهارس (ج ۱، صص ۳۸۹-۳۸۶) و نیز محمد المنونی در

المصادر العربية لتاريخ المغرب (ج ۲، ص ۳۶) و تازی در بخش نهایی رحله الرحلات (ج ۲، ص ۷۲۶) از این سفرنامه یاد کرده‌اند.

۳۹. الرحلة الحجازية / عبدالله بن علي الالغي، نسخه در: مغرب.

سفرنامه حج مغربی در دوره معاصر است و ظاهراً نسخه آن در کتابخانه‌های مغرب موجود است؛ گرچه در منابع به محل دقیق نگهداری آن اشاره نشده است.

۴۰. الرحلة الحجازية / عبدالله بن محمد الوردی المراكشي، نسخه در: مراکش.

در برخی منابع و آثار مغربی، سفرنامه‌ای حجازی به این عالم حجگزار مراکشی

نسبت داده شده است؛ مانند: *درة الحجال* ابن قاضی، ج ۲، ص ۳۴۲

۴۱. الرحلة الحجازية / عمر بن ابراهيم الساحلي، نسخه در: مغرب.

سفرنامه حج مغربی در دوره معاصر است و ظاهراً نسخه آن در کتابخانه‌های

مغرب موجود است.

۴۲. الرحلة الحجازية / محمد بن احمد حضيكي، ضبط و تعليق عبدالعالي المدبر،

چاپ اول، رباط، مرکز الدراسات و الأبحاث و إحياء التراث الرابطة

المحمدية للعلماء، ۱۴۳۲ ق، ۲۶۷ صفحه.

گزارش سفر حج محمد حضيكي (م. ۱۱۸۹ ق.). در سال ۱۱۵۲ قمری، و مشتمل بر

اطلاعاتی پیرامون مزارات اولیا و صالحان است. در این سفرنامه، در حرمین شریفین، علاوه

بر مناسک، اماکن متبرکه، مسجد الحرام، کعبه و مسجد النبی، اطلاعاتی نیز پیرامون بقعه‌های

بقیع ارائه شده است.

آثار پژوهشی پیرامون این موضوع:

«مدخل لرحلة الحضيكي الحجازية» / عباس الجراري، المناهل (مغرب)، ش ۱۰

(نوامبر ۱۹۷۷ م.)، صص ۶۶-۴۴

۴۳. الرحلة الحجازية / محمد بن حسن بن العربي الحنجوي الثعالبي، نسخه در:

الخزانة العامة رباط.

از سفرنامه‌های حج مغربی در دوره معاصر است. حجوی، از شخصیت‌های دارای نفوذ و اهل فرهنگ و تجارت توصیف شده که سال ۱۳۶۵ ق عازم حجاز شده و مناسک حج به جای آورده و مشاهداتش را از مکه و مدینه مقارن تسلط آل سعود توصیف کرده است.

۴۴. الرحلة الحجازية / محمد بن عبدالله المزواري التمرایي، نسخه در: مغرب.

سفرنامه‌های حج مغربی در دوره معاصر است و ظاهراً نسخه آن در کتابخانه‌های مغرب موجود است؛ گرچه در منابع به محل دقیق نگهداری آن اشاره نشده است.

۴۵. الرحلة الحجازية / محمد بن عبدالله بن مبارک الغیغائی، نسخه در: الخزانة

الحسنية رباط، ش ۱۰۹۴۸

گزارش سفر حج نویسنده در سال ۱۲۳۴ قمری و مشتمل بر اطلاعات تاریخی، جغرافیایی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و فقهی متعددی است. سفرنامه در یک مقدمه و چهار باب تنظیم شده و حاوی گزارش سفر وی از بندر صویره و همراهی با کاروان مغربی و ارائه اطلاعاتی از وضعیت مسیر دریایی و مشکلات آن است.

۴۶. الرحلة الحجازية / محمد بن عثمان السنوسي التونسي، تحقیق علی الشنوفی،

تونس، الشركة التونسية للتوزيع، ۱۹۷۸ م.

از سفرنامه‌های تفصیلی حج، و حاوی گزارش حج محمد سنوسی (۱۲۶۷-۱۳۱۸ ق.) به سال ۱۲۹۹ قمری است که در آن علاوه بر توصیفات از عادات و عقاید و سنت‌های اهالی حرمین، اوضاع سیاسی جهان اسلام نیز مورد توجه نویسنده واقع شده است.

آثار پژوهشی پیرامون این موضوع:

-القدس و الخلیل فی الرحلات المغربية: رحلة ابن عثمان نموذجاً / عبدالهادی

التازی، رباط، منشورات المنظمة الإسلامية للتربية و العلوم و الثقافة (ایسیسکو)،

۱۹۹۷ م، ۱۲۰ صفحه.

- «فصل من الرحلة الحجازية لمحمد السنوسي» / علي الشنوفی، مجلة حوليات
الجامعة التونسية، ش ۷ (ژوئیه ۱۹۷۰ م.)، صص ۱۱۱-۷۹

- «الرحلة الحجازية تأليف محمد التونسي» / حمد الجاسر، العرب (سعودی)،
ش ۱۲ (۱۳۹۹ ق.).

- «صورة الدولة العثمانية في الرحلات المغربية خلال القرن ۱۸ م: رحلة ابن عثمان
المكناسي انموذجاً» / عمار السراح، مجلة الحكمة (الجزائر)، ش ۱۳ (ژوئن
۲۰۱۸ م.)، صص ۱۳۴-۱۱۸

۴۷. الرحلة الحجازية / محمد بن محمد ابن عمرو والتهامي الرباطي، نسخه در: فاس.
از سفرنامه‌های حج مغربی در قرن سیزدهم هجری است. از نویسنده این سفرنامه،
محمد تهامی رباطی، معروف به ابن عمرو (م. ۱۲۴۴ ق.)، با عنوان محدث،
رجال‌شناس، شاعر، لغت‌شناس و اصولی یاد شده است.

۴۸. الرحلة الحجازية / محمد يحيى محمد مختار الولايتي، تحقيق محمد حجي،
بيروت، دارالغرب الإسلامي، ۱۹۹۰ م، ۴۰۷ صفحه.

از سفرنامه‌های حج مغربی از شهر مراکش تا حجاز در اوایل قرن چهاردهم
هجری است. محمد يحيى الولايتی (م. ۱۳۳۰ ق.) ۷ رجب سال ۱۳۱۱ قمری به همراه
کاروان حج مغربی، از شهر رباط، بخشی از صحرا را طی کرد و بخش دیگر را، با
رفتن به برخی بنادر، از راه دریا رفت با گذر از الجزائر، تونس و مصر، ۷ ذی‌قعدة
۱۳۱۳ قمری به جده و سپس حرمین شریفین رسید.

۴۹. الرحلة الحجازية / مصطفى بن محمد فاضل ماء العينين القلقمي، نسخه در:
الخرزانة الحسينيه رباط، ش ۱۳۰۷؛ ۱۰۹۲۲.

گزارش سفر حج ماء العينين قلقمی (م. ۱۳۲۸ ق.)، از فضلا و متصوفه مغرب، در
سال ۱۲۷۴ قمری در سن ۲۸ سالگی و به همراه گروهی از مریدان و شاگردانش است.
وی مسیر طولانی شهرهای صویره، مراکش، رباط، سلا و مکناس را طی کرده و از
طنجه تا اسکندریه و سپس تا جده را از مسیر دریا رفته است.

۵۰. الرحلة الحجازية او تنوير الأذهان في ذكر بعض البعض من مفاخر مولانا السلطان / محمد بن محمد بن موقت المراكشي، تحقيق حسين جلاب، مغرب، مؤلف، ۱۴۲۴ ق.

گزارش سفر حج محمد مراکشی، معروف به ابن موقت (۱۳۱۲-۱۳۶۹ق.)، از مورخان و سفرنامه‌نگاران مشهور ما است. وی آثار متعددی در سفرنامه‌نگاری دارد.

۵۱. رحلة الحجية / عبدالرحمان بن عمر التتيلاني، نسخة در: خزانة بن الوليد، قصر باعبدالله در منطقة تيمي از شهر أدرار (الجزائر).

شرح سفر حج نویسنده به سال ۱۱۸۸ قمری است. در آن گزارش سفر وی به قصد ادای فریضه حج و حرکت از شهر توات، در جنوب غربی الجزائر، و گذر از شهرهای میان راه، مانند طرابلس و قاهره تا حرمین شریفین، و شرح راه‌های اصلی و فرعی حج و معرفی منزلگاه‌ها آمده است.

آثار پژوهشی پیرامون این موضوع:

— «طرق و مناهج تحقیق و المخطوطات التاريخية: مخطوط رحلة الشيخ عبدالرحمان بن عمر التتيلاني إلى الحج (۱۱۸۹ق./۱۷۷۵م.) انموذجاً» / خير الدين شتره، مجلة التراث (الجزائر). ش ۱ (دسامبر ۲۰۱۳م.)، صص ۷۸-۱۲

— «دراسة لمخطوط رحلة حجية لعام ۱۱۸۸ق./۱۷۷۴م. ذهاباً و ۱۱۸۹ق./۱۷۷۵م. عودة تأليف عبدالرحمان التتيلاني» / سهام بومعزة و عبدالمجيد بن نعمه، المجلة الجزائرية للمخطوطات، ش ۱ (ژوئن ۲۰۱۸م.)، صص ۳۶۰-۳۴۲

۵۲. رحلة صفوة الإعتبار بمستودع الأمصار و الأقطار / سيدمحمد بيرم الخامس، مصر، مطبعة الاعلامية، ۱۸۹۳م، ۱۶۸ صفحه.

گزارش سفر حج و توصیفات محمد بیرم تونسسی (م. ۱۳۰۷ق.)، از سیاستمداران مشهور تونس از حرمین شریفین و اماکن و مساجد آن است. دو نسخه از سفرنامه در الخزانة العامه رباط (ش ۱۵۱۱، ۱۷۴۷) و یک نسخه در مرکز المخطوطات اردن (ش ۱۹۹) نگهداری می‌شود.

آثار پژوهشی پیرامون ابن موضوع:

- «مفهوم الرحلة من خلال كتاب محمد بيرم الخامس صفوة الإعتبار بمستودع الأمصار و الأقطار» / محمد صالح المراكشي، مجلة حوليات الجامعة التونسية، ش ۱۷ (ژانویه ۱۹۷۹ م.)، صص ۲۴۱-۲۳۱

۵۳. الرحلة الطنجوية الممزوجة بالمناسك المالكية / حسن بن محمد الغسال الطنجي، تحقيق محمد علي فهم بيومي، قاهره، زهراء الشرق، ۲۰۰۸ م، ۲۳۲ صفحه.

از سفرنامه‌های حج مغربی در اوایل قرن چهاردهم، و مشتمل بر گزارش سفر حج حسن الغسال (م. ۱۳۵۸ ق.) به سال ۱۳۱۵ قمری است. مشاهدات مؤلف از عادات و سنت‌های اهالی حرمین، مقابر، مشاهد و مزارات مدینه و مکه و ذکر برخی مناسک و مسائل حج بر پایه فقه مالکی جالب توجه است.

۵۴. الرحلة العامرية / محمد بن الحاج بن منصور العامري التلمساني، نسخه در: الخزانة الاحمدية فاس. نیز در ركب الحاج المغربي، صص ۱۰۳-۸۸

از سفرنامه‌های منظوم حج در ۳۳۵ بیت، سروده عالمی مراکشی به نام محمد عامری (حدود ۱۷۰ ق.)، در گزارش راه حج و مراحل و استراحتگاه‌ها و منزلگاه‌های آن از تازه (از شهرهای مراکش) تا مکه مکرمه است.

۵۵. الرحلة المسماة بالرحلة المغربية / ابو عبدالله محمد بن محمد العبدري، تحقيق محمد الفاسي، وزارة الثقافة المغربية، ۱۹۶۸ م.

از مهم‌ترین سفرنامه‌های حج مغربی در اواخر قرن هفتم هجری، و شرح سفر ابو عبدالله عبدری در سال ۶۸۸ قمری به همراه پسرش از مراکش به حجاز است. نکات قابل توجهی درباره بارگاه منسوب به نفیسه، دختر حضرت علی (ع) در مصر، و نیز بارگاه رأس الحسین در مصر، در این سفرنامه ثبت شده است. عبدری مشاهداتش از مختصات جغرافیایی مکه، مسجد الحرام، چاه زمزم، مقام ابراهیم و ساختمان کعبه را با ارائه تاریخچه‌ای که از منابع پیشین نقل می‌کند، غنا بخشیده است.

آثار پژوهشی پیرامون ابن موضوع :

- المسافة السنية فى إختصار الرحلة العبدرية / احمد بن حسين ابن قنفذ، نسخه مصور در: الخزانة العامة رباط، ش ٤٧٦.

- «مع الرحالة المغاربة إلى البلد الأمين: فى رفقة ابى عبدالله العبدري الحيحى (من أعلام القرن السابع الهجرى)» / حسن عبدالكريم الوراكلى، البلد الأمين (سعودى)، ش ٦ (مارس ١٩٩٨ م)، صص ٣٣-٤١

- «الجزيرة العربية فى رحلة ابن جبیر و العبدري» / عبدالقدوس الأنصارى، المنهل (سعودى)، ش ٥ (١٩٧٧ م).

- «الرحلة المغربية للعبدري» / صالح المغربى، مجلة حوليات الجامعة التونسية، ش ٩ (ژانویه ١٩٧٢)، صص ٢٨٦-٢٨١

- «الرحلة المغربية إلى الحجاز خلال العصر الوسيط: رحلة العبدري نموذجاً» / نورالدين أمعيط، مجلة دورية كان التاريخية (مصر)، ش ٣٦ (ژوئن ٢٠١٧ م)، صص ١٣٢-١٢٦

- «شيوه سفرنامه نویسی در مغرب و اندلس؛ مطالعه موردی الرحلة المغریه ابو عبدالله عبدري» / پژوهش های تاریخی، ش ١٢ (زمستان ١٣٩٠)، مجتبی گراوند و صادق آیینهنود، صص ٢٢-١

- «العبدري و ابن جابر من مشاهير رحالة قرن ٨ق. / ١٤م.» / احمد قيس فتحى و عبدالجبار حامد احمد، مجلة أبحاث كلية التربية الأساسية (عراق)، ش ١ (دسامبر ٢٠١٤ م)، صص ٤٨٠-٤٦٧

- «المدینة المنورة فى رحلة العبدري المسماة الرحلة المغربية عام ٦٨٨ق.» / لیلی سعید سويلم الجهنى، مجلة مركز بحوث و دراسات المدینة المنورة، ش ٣ (فوریه ٢٠٠٣ م)، صص ٢٠٥-١٩١

- «الرحلة المغربية» / شاذلی بویحی، مجلة حوليات الجامعة التونسية، ش ٤ (ژانویه ١٩٦٧ م)، صص ١٨٤-١٧٦

- «تمثلات المعرفة فى الخطابات المنقولة و الأجناس المتخللة: الرحلة المغربية للعبدري نموذجاً» / ام السعد حیاة، حوليات جامعة الجزائر، ش ٢٦ (نوامبر

۲۰۱۴م.)، صص ۲۵۲-۲۳۰

- «الرحالة الشهير ابو عبدالله محمد العبدري» / محمد الفاسي، المعهد المصري
(للدراستات الإسلامية مدريد)، ش ۱۰-۹ (سال ۱۳۸۰ق.)، صص ۱۴-۱
- «الرحالة العبدري و اتجاهه الأدبي من خلال رحلته» / محمد بن عبدالعزيز الدباغ،
المناهل (مغرب)، ش ۳۹ (دسامبر ۱۹۹۰م.)، صص ۹۷-۱۱۳

۵۶. الرحلة العريضة في أداء الفريضة / أبو حامد العربي بن علي المشرفي العسكري،
نسخه در: الخزانة السودية فاس.

از سفرنامه‌های حج الجزائری در اواخر قرن سیزدهم هجری است. نویسنده،
علاوه بر گزارشی از مناسک حج، رخدادهای سفر و منزلگاه‌های طولانی از الجزائر تا
حجاز را معرفی کرده است.

۵۷. الرحلة العياشية / ابوسالم عبدالله بن ابوبکر العياشي، تحقیق و تقدیم سعید
الفاضلي و سليمان القرشي، چاپ اول، ابوظبی، دارالسويدي للنشر و
التوزيع، ۲۰۰۶م، ۲ جلد، ۱۳۵۰ صفحه.

گزارش سفر حج ابوسالم عیاشی (م. ۱۰۹۰ق.) به سال ۱۰۷۲ قمری و ملاقات وی با
علمای حرمین شریفین است که در اثری گسترده تدوین و تنظیم شده است. ابوسالم
عیاشی از عالمان بزرگ مغرب است که سه بار در سال‌های ۱۰۵۹، ۱۰۶۴ و ۱۰۷۲ قمری
موفق به ادای فریضه حج شد و پس از سفر سوم، گزارش مفصل حج خود را نوشت.

آثار پژوهشی پیرامون این موضوع:

کتاب‌ها:

- إختصار رحلة العياشى / ابو عبدالله العياشى، تنبکتو، مرکز احمد بابا للتوثيق و
البحوث التاريخية، ش ۸۴۲۷
- ماء الموائد العياشى الرحلة لليبيا، طرابلس و برقة / محمد عبدالهادی الشعیره،
الاسكندرية، منشأة المعارف، ۱۹۹۵م.

- مقتطفات من رحلة العياشي او ماء الموائد / حمد الجاسر، الرياض، دارالرفاعي للنشر و الطباعة و التوزيع، ۱۴۰۴ق، ۲۲۳ صفحه.
- المدينة المنورة في رحلة العياشي / محمد امحزون، چاپ اول، كويت، دارالارقم للنشر و التوزيع، ۱۴۰۸ق. ۲۶۷ صفحه.

مقالات:

- «أدب القراء من خلال كتاب ماء الموائد لأبي سالم العياشي» / محمد احميد، المناهل (مغرب)، ش ۵۵ (ژوئن ۱۹۹۷م.)، صص ۱۷۹-۱۶۶
- «مدينة المنورة في رحلة ابي سالم العياشي» / محمد القاضي، مجلة مركز بحوث و دراسات المدينة المنورة، ش ۲۱ (مه ۲۰۰۷م.)، صص ۱۳۶-۱۲۱
- «البنية الزمنية للرحلة العياشية ماء الموائد» / عبدالكريم بناهض، مجلة/شكالات في اللغة و الأدب (الجزائر)، ش ۱۲ (مه ۲۰۱۷م.)، صص ۱۹۱-۱۷۲
- «التواصل الحضاري بين المشرق و المغرب العربي من خلال الرحلة العياشية (ماء الموائد)» / عبدالكريم بناهض، مجلة الآداب و اللغات (الجزائر)، ش ۲۴ (دسامبر ۲۰۱۷م.)، صص ۲۸۴-۲۷۴

عياشي سفرنامه حج مختصر دومی نیز دارد که گاه با دو عنوان متفاوت تصحيح شده است. عنوان مشهورتر آن در مشخصات زیر منتشر شده است:

۵۸. التعريف و الإيجاز ببعض ما تدعو الضرورة اليه في طريق الحجاز / ابوسالم عبدالله بن محمد العياشي، تحقيق سعيد واحيحي، تقديم محمد معروف الدفالي، دارالبيضاء (مغرب): مجلة امل للتاريخ و الثقافة و المجتمع، ۲۰۱۸م.

عياشي اين سفرنامه مختصر را برای شاگرد و دوستش قاضي فاس، ابوالعباس مكيلدي، در تاريخ ۲۸ ربيع الاول ۱۰۶۸ قمری به منظور راهنمایی وی در انجام سفر حج نگاشته است. در اشاره به گزارش های خلاصه عياشي، گاه اين اثر را با عنوان الرحلة العياشيه الصغرى (تحقيق و دراسة عبدالله حمادى الإدريسي، چاپ اول، بيروت، دارالكتب العلمية، ۱۹۷۱م، ۱۲۷ص) چاپ کرده اند. در عين حال، برخی از وجود دو

سفرنامه مختصر برای عیاشی نام برده‌اند و نتیجه گرفته‌اند که عیاشی در مجموع سه سفرنامه حج نوشته؛ یکی پربرگ و مفصل و دو مورد کم‌برگ و کوتاه.

۵۹. الرحلة الفاسية الممزوجة بالمناسك المالكية / محمد الطيب بن ابوبکر النوازي، چاپ اول، فاس، چاپ سنگی، ۱۳۰۶ ق و ۱۳۱۸ ق.

از سفرنامه‌های حج مغربی در اوایل قرن چهاردهم هجری است. ویژگی این اثر در ارائه گزیده‌ای از مناسک و احکام حج بر پایه فقه مالکی، به منظور راهنمای حجاج مغربی در انجام اعمال و آداب حج است.

۶۰. رحلة الفتح المبين في وقائع الحج و زيارة النبي الأمين / جعفر الکتانی، نسخه در: الخزانة العامة رباط، ش ۹۲۸.

از سفرنامه‌های مخطوط مربوط به اواخر قرن سیزدهم است. تازی از آن با عنوان رحلة جعفر الکتانی یاد کرده و افزوده که مشتمل بر گزارش حج دوم نویسنده به سال ۱۲۷۹ ق است.

۶۱. رحلة القاصدين و رغب الزائرین / عبدالرحمان بن ابوالقاسم الغنامي الشاوي، نسخه در المكتبة الملكية رباط، ش ۵۵۶.

این سفرنامه خطی مختصر، گزارش سفر نویسنده به سال ۱۱۴۱ قمری است. در این سفرنامه به نقل قطعات شعری، حکمت‌ها و اسرار اعمال و مناسک حج توجه شده است.

۶۲. رحلة القبلاوي / ابو عبدالله الفلاني القبلاوي، نسخه در: خزانة مولاي عبدالله سماعيلی، زاویه کنته در شهر أدرار (الجزائر).

منظومه‌ای در وصف حج و حرم نبوی در اوایل قرن سیزدهم هجری، به گویش عامیانه و ملحون است که در آن منزلگاه‌های مشهور حج از جنوب الجزائر از شهر تیدکلت تا مکه معرفی شده است.

۶۳. رحلة القلصادي أو تمهيد الطالب و منتهي الراغب إلى أعلى المنازل و المناقب / ابوالحسن علي بن محمد القلصادي، دراسة و تحقيق محمد هادي أبو الأجنان، تونس، الشركة التونسية للتوزيع، ۱۹۷۸ م، ۲۵۶ صفحه.

از سفرنامه‌های مهم حج مغربی، نگاشته ابوالحسن علی بن محمد اندلسی تونسلی، مشهور به قصادی (م. ۸۹۱ق.)، از عالمان مالکی و متخصص در علوم مختلف فقه، ستاره‌شناسی و ریاضیات است که سال ۸۵۱ ق حج گزارده. وی در این اثر، فهرست مشایخ و استادان خود را آورده که در مسیر سفر حج در شهرهای مختلف از آنها آموخته است.

آثار پژوهشی پیرامون این موضوع:

- «عالم ریاضی اندلسی تونسلی: القصادی» / محمد السوئیسی، *مجلة حولیات الجامعة التونسية*، ش ۹ (ژانویه ۱۹۷۲ م.)، صص ۴۸-۳۳

- «رحلة القصادی الحجازیة» / سعاد ناصر، *مجلة الفيصل (سعودی)*، ش ۳۱۳، صص ۱۰-۵

- «رحلة القصادی حلقة من حلقات التواصل الحضاری بین الأندلس و المشرق العربی» / قاسم الحسینی، *بحوث ندوة الحضارة العربیة الإسلامیة فی الأندلس و مظاهر التسامح*، بیروت، مرکز دراسات الوحدة العربیة، ۲۰۰۳ م.

۶۴. رحلة المجاجی / عبدالرحمان بن محمد بن الخروب المجاجی، دراسة و تحقیق آل سید الشیخ سعاد، مراجعة و تقدیم قسم الدراسات و النشر و الشؤون الخارجیة، چاپ اول، دبی، مرکز جمعة الماجد للثقافة و التراث، ۱۴۳۹ ق، ۳۰۰ صفحه.

از سفرنامه‌های منظوم حج در دوره عثمانی، سروده عبدالرحمان در ۴۷۰ بیت، و حاوی گزارش سفر وی به سال ۱۱۶۳ قمری است.

آثار پژوهشی پیرامون این موضوع:

- «رحلة المجاجی من القرن التاسع عشر» / آل سید الشیخ سعاد، *ندوة الرحالة العرب و المسلمین، اكتشاف الذات و الآخر (مغرب)*، ۲۰۰۹ م.

- «رحلة عبدالرحمان بن محمد بن كروب المجاجی نموذج من الرحلة الحجیة النظمیة خلال القرن ۱۱ ق.» / آل سید الشیخ سعاد، *مجلة الواحات للبحوث و الدراسات (الجزائر)*، ش ۲۰ (۲۰۱۴ م.)، صص ۲۱۵-۲۰۱

۶۵. رحلة المصعبي / ابراهيم بن بَحمان المصعبي اليسجني، تحقيق: يحيى بن هبون حاج أحمد، چاپ اول، غردايه، العالمية لخدمات النشر، ۲۰۰۶م.
از سفرنامه‌های منظوم حج قرن دوازدهم هجری، و شامل گزارش حج ابراهیم المعصبی (م. ۱۲۲۰ق.) به سال ۱۱۹۶ قمری در ۲۲۱ بیت است.

۶۶. الرحلة المغربية المكية / احمد الصبيحي، نسخه در: المكتبة العلمية الصبيحية (شهر سلا).

سفرنامه حج قرن چهاردهم است که به صورت مخطوط باقی مانده. به گفته برخی کتابشناسان، این اثر حاوی گزارش حج نویسنده به سال ۱۳۳۴ قمری است.

۶۷. الرحلة المقدسة / محمد بن ابوبکر المرابط الدلائی، چاپ در ضمن: دیوان ابن مرابط.

سفرنامه منظوم حج مرابط دلائی (م. ۱۰۸۹ق.) در ۱۳۶ بیت در بیان منزلگاه‌های حج از فاس تا مدینه منوره است.

۶۸. الرحلة المكية / احمد العياشي سکیرج، نسخه در: الخزانة العلمية الصبيحية، ش ۱۲۸۴ (سلا).

سفرنامه حج احمد بن حاج عیاشی فاسی، از علمای مغرب و از بزرگان طریقه صوفیانه تیجانیه، است. یادداشت‌هایی نیز پیرامون تحولات پس از جنگ جهانی اول در مناطق تحت سیطره عثمانیان، از جمله حجاز و حرمین، در این سفرنامه آمده است.

آثار پژوهشی پیرامون این موضوع:

- «الرحلة المكية للقاضي احمد سکیرج» / عبدالهادی التازی، بحوث ندوة الرحلات إلى شبه جزيرة العربية، ریاض، داره الملك عبدالعزيز، ۱۴۲۴ق.

۶۹. الرحلة المكية / احمد بن محمد الرهوني التطواني، تطوان (مغرب)، نشر معهد فرانکو، ۱۹۴۱م.

سفرنامه حج مغربی در دوره معاصر، و شرح گزارش حج احمد التطوانی از شخصیت‌های الجزائر در سال ۱۳۵۵ قمری است. رهونی از طرف سلطان وقت مغرب، حسن بن مهدی علوی، به عنوان سرپرست کاروان حج منطقه شمالی مغرب برگزیده شده بود.

۷۰. الرحلة الميمونة الغراء في بعض من شاهدهته برأ و بحرأ / عبدالقادر بن محمد بن سوادة الفاسي، فاس، المطبعة الجديدة، ۱۳۵۰ ق.

گزارش سفر حج عبدالقادر فاسی (۱۳۰۱-۱۳۸۹ ق.) در سال ۱۳۲۸ یا ۱۳۲۷ قمری است که در آن رخدادهای سفر دریایی و مشاهدات عبدالقادر از وسایل موجود در کشتی، از مغرب به سمت اسکندریه، توصیف شده و سپس اماکن، مساجد و مزارهای حرمین شریفین و نیز مدارس، کتب و مشایخ و استادان حجاز و مصر معرفی گردیده است.

۷۱. الرحلة الناصرية (۱) / احمد بن محمد بن ناصر درعي، تحقيق و دراسة مهدي الغالبي، مغرب، منشورات وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، ۱۴۳۴ ق، ۲ جلد. نیز: چاپ سنگی، ۱۳۲۰ ق، ۴۴۲ صفحه.

سفرنامه حج احمد بن محمد درعی (م. ۱۱۲۹ ق.)، و حاوی گزارش منزلگاه‌ها و کاروان حج مغربی است. نیز نویسنده نام مشایخ و استادانی را آورده که در شهرهای بین راه با آنها ملاقات کرده است.

۷۲. الرحلة الناصرية (۲) / احمد بن محمد بن ناصر درعي، تحقيق عبدالحفيف الملوكي، ابوظبي، دارالسويدي للنشر و التوزيع، ۲۰۱۱ م، چاپ دیگر آن: قاهره، المطبعة العباسية، ۱۳۲۰ ق.

سفرنامه حج احمد درعی (م. ۱۱۲۹ ق.)، از فقیهان و سفرنامه‌نگاران مغرب، است که چهار بار حج گزارده. این سفرنامه، گزارش سفر آخر وی به حجاز است که در آن علاوه بر توصیف مکه و مقابر و زیارتگاه‌های مدینه منوره، به تفصیل از راه حج مغربی، کاروان حج، منزلگاه‌ها، کاروانسراها و محل‌های استراحت کاروان‌ها سخن گفته است.

۷۳. الرحلة الناصرية / ابومدين عبدالله بن الصغير الدرعي الناصري، تحقيق خريف محسن، رساله دكترى، دانشگاه عبدالمالك سعدي - دانشكده ادبيات و علوم انساني تطوان، ۲۰۱۵م.

گزارش سفر حج ابومدين درعى صغير (م. ۱۱۵۷ق.) به سال ۱۱۵۲ قمرى، و مشتمل بر اجازات وى از علمای حرمين شريفين است. وى سفر حج ديگرى داشته؛ اما اين سفرنامه، گزارش سفر اول وى است و نسخه آن در المكتبة الوطنية رباط، ش ۲۹۷ موجود است. اين سفرنامه گاه با عنوان الرحلة الحجازية نيز معرفى شده و در آن، مسير كاروان حج سجدماسى از مغرب تا حجاز گزارش شده است. نويسنده اطلاعاتى از حرمين شريفين و نظام آموزشى و كتب مورد توجه علمای حجاز ارائه کرده است.

۷۴. الرحلة الناصرية الصغرى / ابى عبدالله محمد بن عبدالسلام الناصري، دراسة و تحقيق محسن خريف، مغرب، منشورات وزارة الأوقاف و الشؤون الإسلامية، ۱۴۴۰ق.

گزارش حجگزارى دوم نويسنده به سال ۱۲۱۱ قمرى، و حاوى اطلاعاتى از راه حج، منزلگاههاى حج كاروان سجدماسى و گزارش ملاقات نويسنده با علمای شهرهاى بين راه و ارائه اطلاعاتى از نظام آموزشى و ادارى و سياسى مصر، حرمين شريفين است.

۷۵. الرحلة الناصرية الكبرى / ابى عبدالله محمد بن عبدالسلام الناصري، دراسة و تحقيق المهدي الغالبي، مغرب، منشورات وزارة الأوقاف و الشؤون الإسلامية، ۱۴۳۴ق، ۲ جلد، ۱۰۲۴ صفحه.

گزارش حج دوم ابوعبدالله ناصرى (م. ۱۲۳۹ق.) در سال ۱۱۹۶ قمرى، و مشتمل بر اطلاعات گسترده‌اى از وضعيت مدارس دينى حرمين شريفين و شرح ملاقات نويسنده با عالمان و مشايخ مصر و حرمين شريفين و توصيف اماكن و مساجد مکه و مدينه و تشریح مناسك و مسائل حج است.

آثار پژوهشی پیرامون ابن موضوع:

- «أشهر رحلات الحج: ملخص رحلتی ابن عبدالسلام الدرعی المتوفی ۱۲۳۹ق.» / حمد الجاسر، ریاض، منشورات الرفاعی، ۱۴۰۲ق، ۱۷۷ صفحه.

- «ملخص رحلتی ابن عبدالسلام الدرعی» / احمد بن محمد حنطور، العرب (سعودی)، ش ۹-۱۰ (سپتامبر ۱۹۹۱م)، صص ۷۱۵-۷۱۳

- «الرحلة الحجازية الصغرى لأبي عبدالله محمد بن عبد السلام بن ناصر الدرعی (ت. ۱۲۳۹ق. / ۱۸۲۳م.)» / عبدالخالق المفضل أحمدون، مجلة الإحياء (مغرب)، ش ۲۱ (دسامبر ۲۰۰۳م)، صص ۳۰۴-۲۷۰

۷۶. رحلة الهشتوكي / ابوالعباس احمد الجزولي الهشتوكي، نسخه در: الخزانة العامه رباط، در مجموعه ش ۱۴۷.

گزارش حجگزاری احمد بن محمد هشوکی (م. ۱۱۳۶ق.)، از صوفیان و فقیهان مالکی مغرب، در سال ۱۱۱۹ قمری است. هشوکی سه سفرنامه حج نوشته که عنوان حاضر، نخستین سفرنامه وی است.

۷۷. الرحلة الوزانية الممزوجة بالمناسك المالكية / احمد بن العربي بن الحسن الوزاني، نسخه در: الخزانة الحسينيه رباط، ش ۹۴۸؛ خزانة علال الفاسي مغرب، ش ۳۴۹.

این اثر، شرح رخدادهای سفر حج احمد بن عربی - مشهور به ابن حسون الوزانی، از فقیهان و عالمان مالکی مغرب - در سال ۱۲۶۹ قمری است.

۷۸. رحلة الوزير الإسحاقی الحجازية / ابی محمد سیدی الشرفی الإسحاقی، دراسة و تحقیق محمد الأندلسی، چاپ اول، مغرب، منشورات وزارة الأوقاف و الشؤون الاسلامیة، ۲۰۱۷م، دو جلد، ۷۴۹ صفحه.

گزارش سفر حج ابومحمد عبدالقادر جلالی اسحاقی (م. ۱۱۵۰ق.) است که در معیت شاهزاده خانم خاتمه، دختر همسر سلطان مولی اسماعیل، بوده است.

آثار پژوهشی پیرامون ابن موضوع:

- «امیر مغربی فی طرابلس او ليبيا من خلال رحلة الوزير الإسحاقی» / عبدالهادی التازی، فاس، مطبعة فضالة، بی تا، ۱۷۱ صفحه. نیز: رباط، المعهد الجامعی للبحث العلمی، ۲۰۰۶ م.

- «صورة المجتمع المصری خلال القرن الثامن عشر الميلادی فی رحلة الوزير الإسحاقی الحجازیة» / محمد بقیال، مجلة دوریة كان التاریخیة (مصر)، ش ۳۴ (دسامبر ۲۰۱۶ م.)، صص ۷۱-۸۲

- «رحلة الوزير الشرقی الإسحاقی المغربی الی الحج (۱-۶)» / حمد الجاسر، العرب (سعودی)، ش ۱-۲ (رجب - شعبان ۱۴۰۵ ق.)، صص ۱۰۸-۱۱۹

۷۹. رحلة الیوسی (۱۱۰۱-۱۱۰۲ ق. / ۱۶۹۰-۱۶۹۱ م.) / محمد العیاشی بن حسن الیوسی، تحقیق احمد الباهر، تونس، المجمع التونسی العلوم و الآداب و الفنون، ۲۰۱۸ م، ۲۲۸ صفحه.

این اثر، گزارش سفر حج محمد العیاشی بن حسن یوسی (م. ۱۱۳۱ ق.) همراه پدرش در سال ۱۱۰۱ تا ۱۱۰۲ قمری است. یوسی آگاهی های ارزنده ای از عادات و رفتارشناسی مردمان بین راه و نیز مشاغل مختلف و مشکلات و مصائب حجگزاران مغربی ارائه کرده است.

۸۰. رسالة الغریب الی الحیب (من نوادر المخطوطات فی الأدب و الرحلة) / ابی عصیده احمد بن احمد البجائی، تعریف و تلخیص ابوالقاسم سعدالله، چاپ اول، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۹۹۳ م، ۱۰۶ صفحه.

از سفرنامه های حج مغربی در قرن نهم هجری، و مشتمل بر گزارش سفر حج ابوعصیده بجائی (م. حدود ۸۶۵ ق.) از تونس به سمت مصر و سپس حجاز و سکونت در مدینه منوره است. بجائی هنگام مجاورت در مدینه منوره، خطاب به دوستش، ابوالفضل محمد بن ابوالقاسم مشدالی مقیم قاهره، نامه نگاری کرده و در لابه لای ابیات، به صورت نثر مسجع، گاه اخبار و نکات ظریف و مفیدی آورده است.

آثار پژوهشی پیرامون ابن موضوع :

- «رحلة ابي عصيدة البجائي من بجاية إلى الحجاز» / ابوالقاسم سعدالله، العرب (سعودی)، ش ۹-۱۰ (نوامبر ۱۹۹۰م)، صص ۶۲۷-۶۲۱ نیز در کتاب: *أبحاث و آراء فی تاریخ الجزائر*، صص ۲۱۶-۲۱۱

- «الرحلات الجزائرية الى بلاد الحرمين من خلال رحلتی البجائي و الورتلانی» / عبدالقادر الصحراوي، *مجلة الحوار المتوسطی (الجزائر)*، ش ۱ (مارس ۲۰۱۸م)، صص ۵۳-۴۰

۸۱. الروضة الشهية في الرحلة الحجازية / احمد بن قاسم البوني التميمي.

سفرنامه حج احمد البوني (م. ۱۳۹۰ق.) است که در آن، گزارش حج وی و ملاقات با عالمان و مشایخ مصر، حرمین و تونس آمده است.

۸۲. شفاء الغرام في حج بيت الله الحرام / محمد بن محمد الحجوجي الفاسي، در: فاس.

مشاهدات نویسنده از حجگراری مسلمانان، راه حج و منزلگاه‌های حج از مغرب تا حجاز است. محمد حجوجی (۱۲۹۷-۱۳۷۰ق.) از عالمان و مورخان و شیوخ طریقت تیجانیه در مغرب، و دارای حدود نود کتاب و رساله بوده است.

۸۳. عجالة المستوفي المستجاز في ذكر من سمع من المشائخ دون من اجاز من ائمة

المغرب و الشام و الحجاز / ابو عبدالله محمد بن احمد بن مرزوق الخطيب، نسخه در الخزانة الملكية رباط، ش ۳۶.

این اثر حاوی اطلاعات گسترده‌ای از سفر شمس‌الدین محمد العجیسی، معروف به خطیب، و ابن مرزوق (۷۱۰-۷۸۳ق.) به شام و حرمین شریفین، و شامل ترجمه و شرح احوال نزدیک به هزار نفر از مشایخ و استادان وی است.

آثار پژوهشی پیرامون ابن موضوع :

«تراث ابن مرزوق الخطيب لتاريخ المجاورين بمكة المكرمة و المدينة المنورة في

القرن الثامن الهجرى مصدراً» / حسن الوراكلى، *مجلة الفضاء المغاربي (الجزائر)*، ش ۲ (۲۰۰۳م)، صص ۲۷-۱۲

۸۴. عشر سنوات في الحجاز / احمد رضا حوحو.

مشاهدات نویسنده از اوضاع فرهنگی و دینی حجاز پیش از استقلال الجزائر است. احمد رضا حوحو در قریه سیدی عقبه، نزدیک بسکره در الجزائر زاده شد و علوم اسلامی را فراگرفت. وی سال ۱۹۳۴ میلادی به مدینه منوره هجرت کرد و به عنوان مدرس علوم شرعی و نیز سردبیر مجله المنهل تعیین گردید.

۸۵. فتح الإله و منته في التحدث بفضل ربي و نعمته / محمد بن احمد ابوالرأس الناصري المعسکري، تحقیق محمد بن عبدالکریم الجزائری، الجزائر، المؤسسة الوطنية للكتاب، ۱۹۹۰م، ۱۸۳ صفحه.

سفرنامه محمد بن احمد الجلیلی راشدی، معروف به ابی الرأس معسکری (۱۱۶۵-۱۲۳۸ق.)، به سال ۱۲۲۶ قمری است که به صورت زندگینامه خودنوشت، و در پنج باب تنظیم شده است. باب سوم حاوی گزارش سفر به شرق و مشاهداتش از مصر و حرمین شریفین و ملاقات با عالمان و استادان و دریافت اجازه نامه از آنان است.

آثار پژوهشی پیرامون این موضوع:

- «ابورأس الناصری الجزائری و مؤلفاته» / عبدالحق زریوح، مجلة التراث العربی (سوریه)، ش ۹۸ (آوریل ۲۰۰۵م.)، صص ۲۳۷-۲۲۹

- «الشخصية المركزية في الرحلة العلمية بين سلطان الأنا و صورة الآخر: فتح الإله و منته لأبي رأس الجزائری نموذجاً» / طاهر الحسینی، مجلة علوم اللغة العربیة و آدابها (الجزائر)، ش ۸ (سبتمبر ۲۰۱۵م.)، صص ۱۵-۸

۸۶. فیض العباب و الإفاضة قدام الآداب في الحركة السعيدة إلى قسنطينة و الزاب / ابواسحاق ابراهیم بن عبدالله بن الحاج الغرناطي النمیری، دراسة محمد بن شقرون، رباط، بی نا، ۱۹۸۴م.

گاه از این سفرنامه به رحله ابن الحاج یاد شده و مشتمل بر گزارش سفر حج ابواسحاق ابراهیم غرناطی (۷۱۳-۷۷۴ق.) به سال ۷۳۷ قمری است. وی در عهد سلطان

ابوعنان المرینی، قاضی قسنطینه و سرپرست کاتبان بود. ابن حاج در مراحل از سفر حج خود با خالد بن عیسی بلوی، نویسنده سفرنامه *تاج المفرق فی تحلیه علماء المشرق*، همراه بوده و در راه بازگشت، به تونس آمده و دوستش، بلوی، را در شهر قسنطینه ملاقات کرده است.

۸۷. *قرة العين في أوصاف الحرمين / محمد بن عبدالله بن المحجوب المغربي المالكي*، نسخه در: *مکتبه الوطنیه پاریس*، ش ۴ / ۱۲۰۳؛ *دارالکتب الوطنیه تونس*، ش ۴۴۴۲؛ *الخزانة الملكية (الحسنية) رباط*، ش ۳۶۴۸ و ۴۶۶۲

سفرنامه حج ابو عبدالله محمد المحجوب، از عالمان و نخبگان مغرب، است. میان مغربیان، دو شخصیت به ابن محجوب شهرت دارند: نخست ابو حامد محمد بن محمد تمیمی تونسلی مالکی شاذلی، متولد ۸۰۹ قمری در تونس و حج گزار در سال ۸۴۹ قمری که سخاوی او را دیده و دومی صاحب *قرة العين* که ... سال ۸۱۸ قمری در تونس به دنیا آمده و سال ۸۶۰ قمری حج گزارده است.

۸۸. *القول المستقصى عن الرحلة لبيت الله الحرام والمسجد الأقصى*. رباط، *منشورات كلية الآداب*، ۱۴۲۳ق، ۶۲ صفحه.

گزارش سفر حج سال ۱۳۵۲ قمری است. برخی آن را به شیخ احمد بن نقیب المأمون بلغیثی نسبت داده و عنوان آن را *الرحلة الحجازية الميمونة* ذکر کرده اند؛ اما عبدالهادی تازی (*رحلة الرحلات*، ج ۲، ص ۵۸۵) به اصلاح عنوان پرداخته و مؤلف آن را نیز ناشناخته دانسته است.

۸۹. *كتاب الرحلات الصيف / عمر الركباني التونسي*، تونس، مطبعة التلیلی، بی تا.

گزارش سفر حج نویسنده به سال ۱۳۶۶ قمری، و حاوی مشاهدات وی از راه حج و وضعیت حرمین شریفین است. از این سفرنامه، بخش ششم آن باقی مانده و خلاصه آن در *المختار من الرحلات الحجازية* نوشته محمد الشریف آمده است.

۹۰. لمحة علي البلاد المقدسة / ابي عبدالله محمد بن عبدالسلام السائح، تحقيق محمد قرقران، دمشق، مطبعة الكاتب العربي، ۱۴۱۶ ق.

سفرنامه حج مغربی در دوره معاصر، و مشتمل بر گزارش سفر حج قاضی سائح (م. ۱۳۶۸ ق.). به سال ۱۳۶۶ قمری است. نویسنده بخشی از مسیر مغرب تا الجزائر را با قطار طی کرده و از حضور برخی عالمان مغربی و موریتانی، مانند شیخ المختار السوسی و المختار السنسی، در کاروان حج آن سال خبر داده است.

۹۱. اللؤلؤة الفاسية في الرحلة الحجازية / عبدالسلام بن محمد بن المعطي السريغيني المراكشي العمراني، نسخه در: الخزانة العامة رباط، ش ۱۰۱۲ / ۳.

از سفرنامه‌های حج مغربی در دوره معاصر نوشته عبدالسلام عمرانی (م. ۱۳۵۰ ق.) است که گفته شده به همراه استادش، سیدی محمد الکتانی، سال ۱۳۲۱ قمری حج گزارده و یادداشت‌هایی از این سفر فراهم کرده است.

۹۲. المرأة المجلوة في الرحلة إلى الصفا و المروة / ابواسحاق ابراهيم بن صالح السوسي، نسخه در: تونس.

این سفرنامه، گزارش مشاهدات و توصیفات ابراهیم بن صالح سوسی (م. ۱۳۵۲ ق.) از سفر حج سال ۱۳۰۵ قمری، برابر با ۱۸۸۲ میلادی، است.

۹۳. مستفاد الرحلة و الإغتراب / قاسم بن يوسف التجيبي السبتي، تحقيق و اعداد عبدالحفيظ منصور، تونس، مطبعة الشركة التونسية، ۱۳۹۵ ق، ۵۵۷ صفحه.

از سفرنامه‌های حج اواخر قرن هفتم هجری، و مشتمل بر گزارش سفر قاسم تجیبی سبتی (م. ۷۳۰ ق.). به سال ۶۹۶ قمری از شهر سبتة به حجاز است. اصل سفرنامه مشتمل بر سه بخش بوده که تنها بخش دوم، حاوی مشاهدات تجیبی از مصر و گزارش ملاقات با علمای مصر و توصیف مسیر از مصر تا عیذاب و از آنجا تا دریای سرخ و جده و سپس مکه است. گزارش‌های نویسنده از توصیف شهر قاهره آغاز، و به اقامت وی در منا ختم شده است.

آثار پژوهشی پیرامون ابن موضوع:

- رحلة الحج و لقاء الشيوخ: التجيبي نموذجاً / عبدالقادر العافية، بيروت، مغرب، دارابن حزم - مركز التراث الثقافي، ١٤٢٨ق، ٢٠٦ صفحه.

- الرحلتان السبتيان، ابن رشيد و التجيبي / عبدالقادر زمامه، المناهل (مغرب)، ش ٢٢ (ژانويه ١٩٨٢م.)، صص ٥٦٣-٥٤٤

- «البدع في مكة في العصر المملوكي من خلال رحلة التجيبي السبتي» / فهمي محمد امبايي، مجلة كلية الآداب (دانشگاه طنطا)، ش ١ (٢٠١٥م.)، صص ٣٧٩-٤٥٠

٩٤. المعارج المرقية في الرحلة المشرقية / ابو عبدالله محمد بن علي الرافي التطواني، نسخه در: خزانه الاستاذ محمد داود (تطوان).

از سفرنامه‌های حج مغربی، و مشتمل بر گزارش سفر ابو عبدالله محمد بن علی رافی تطوانی مغربی است. سفر نویسنده به حجاز از ۸ جمادی الاولی سال ۱۰۹۶ قمری آغاز شده و ۱۰ رجب سال ۱۰۹۷ قمری به پایان رسیده است.

٩٥. ملء العيبة بما جمع بطول الغيبة في الوجهة الوجيهة إلى الحرمين مكة و طيبة / محمد بن عمر بن رشيد الفهري، تحقيق محمد الحبيب بن الخوجه، تونس، الدار التونسية للنشر، ١٤٠٢ق، ج ١، ٥٦١ صفحه و ج ٢، ٦٢٢ صفحه. نیز ج ١، ٣، ٥، در بيروت، دار الغرب الاسلامي، ١٩٨٨م.

گزارش سفر حج ابن رشید فهری سبتي (م. ٧٢١ق.) در سال ٦٨٤ قمری است و در آن اطلاعات گسترده‌ای از نام مشایخ و استادان شهرهای مغرب، مصر، حجاز، شام و تونس و شیوه تدریس و کتب علمی مرسوم در مراکز علمی این شهرها آمده است. این سفرنامه از جهت حفظ اسانید و نگارش تراجم عالمان و مشایخ نیز اهمیت دارد. تعداد اجزای ملء العيبة را ٤، ٥، ٦ و ٧ معرفی کرده‌اند. نسخه معروف اسکوریال در پنج جزء، مهم‌ترین نسخه این سفرنامه است.

آثار پژوهش پيرامون ابن موضوع:

کتابها:

- الرحلة ابن رشيد السبتي؛ دراسة و تحليل / احمد حدادی، چاپ اول، مغرب، منشورات وزارة الأوقاف و الشؤون الاسلامية، ۱۴۲۴ق، ۲ جلد، ۹۴۷ صفحه.
- الرحلة ابن رشيد السبتي الفهري / نجاح صلاح الدين القاسمي، رساله دکتري، دانشگاه قاهره - دانشکده ادبيات، ۱۹۷۸م.

مقالات:

- «الرحلة ابن رشيد تاريخ حافل للثقافة و الفكر في القرن السابع» / عبدالکريم غلاب، مجلة أكاديمية المملكة المغربية، ش ۱ (فوريه ۱۹۸۴م.)، صص ۱۷۳-۱۵۳
- «ابن رشيد الفهري و اولی الرحلات المغربية المدونة إلى الحجاز» / خالد بن عبدالکريم بن حمد البکر، مجلة الفيصل (سعودی)، (نوامبر ۲۰۱۷م.).
- «ثراء الخطاب النقدي و تنوعه في النص الرحلي لابن رشيد السبتي: ملء العيبة بما جمع بطول الغيبة في الوجهة الوجيعة إلى الحرمين مكة و طيبة» / مولای علی السليمانی، مجلة جنود (سعودی)، ش ۳۹ (ژانويه ۲۰۱۵م.)، صص ۹۷-۷۵
- «الرحلة ابن رشيد البغدادي إلى الحرمين (۶۶۱ق./۱۲۶۳م.)» / عبدالهادی التازي، مجلة آفاق الثقافة و التراث (امارات)، ش ۵۷ (أوريل ۲۰۰۷م.)، صص ۱۹۸-۱۷۸
- «رحلة السبتي إلى المدينة المنورة عام ۶۸۴ق.» / لیلی سعید سويلم الجهني، مجلة مركز بحوث و دراسات المدينة المنورة، ش ۲ (نوامبر ۲۰۰۲م.)، صص ۱۹۶-۱۸۴
- «الرحلة في العصر المملوكي الأول: ابن رشيد السبتي انموذجاً» / عمار محمد النهار، مجلة دراسات تاريخية (سوريه)، ش ۱۱۳-۱۱۴ (ژنوا ۲۰۱۱م.)، صص ۳۳۶-۳۰۹
- «مع الرحالة المغاربة إلى البلد الأمين: مع ابن رشيد السبتي (۷۲۱ق.)» / حسن

عبدالکریم الوراکلی، *البلد الامین (سعودی)*، ش ۴ (دسامبر ۱۹۹۶م)، صص ۹-۱۴.
 - «الحجاز فی القرن السابع الهجرى على ما فى رحلة ابن رشيد الأندلسی» / حمد الجاسر، *العرب (سعودی)*، ش ۱ (اکتبر ۱۹۶۹م)، صص ۶۳-۵۵ نیز: ش ۷ (آوریل ۱۹۶۹م)، صص ۶۵۸-۶۴۲.

۹۶. منتهی النقول و مشتهدی العقول / ابوالحسن علی بن محمد السوسی السملالی، نسخه در: *الخرزانه العامة رباط*، ش ۶۳۳د؛ *الخرزانه الحسنية رباط*، ش ۵۰/۹۱۵.

سفرنامه حج مغربی، تألیف ابوالحسن سملالی (م. ۱۳۱۱ق.)، از عالمان مراکش، است. در عین حال برخی این اثر را مشاهدات سملالی از الجزائر دانسته‌اند.

۹۷. من مكة المكرمة إلى الرياض / علی رضا التونسی، دمشق، المطبعة التعاونية، ۱۳۴۸ق، ۱۲۸ صفحه.

سفرنامه حج نویسنده و یادداشت‌هایی از اوضاع فرهنگی و مؤسسات دینی حرمین شریفین است. نویسنده به برخی فعالیت‌ها و اقدامات در ترویج علوم دینی و تشویق به حجگراری و برگزارای گردهمایی‌های مختلف در شهرهای حجاز اشاره کرده است.

۹۸. المنى و المنة / احمد مصطفى بن طویر الجنه، نسخه در: *مکتبه اهل کتاب وادان موریتانی*، ش ۳۷ ب.

سفرنامه حج ابن طویر الجنه به حجاز به مدت پنج سال، از سال ۱۲۴۵ تا ۱۲۵۰ قمری، و از طولانی‌ترین سفرهای مغربیان به حرمین شریفین است. او از سوئز به ینبع البحر رفت تا نخست زیارت حرم نبوی را به جای آورد. سپس از مدینه به مکه رفت و در ششم ذی حجه ۱۲۴۵ مناسک حج را به جای آورد.

آثار پژوهشی پیرامون این موضوع:

- یکی از استادان دانشگاه لندن با نام هت. توریس ضمن تصحیح این سفرنامه، آن را با عنوان «*The Pilgrimage of Ahmad Son of the Little Bird of Paradise*» به انگلیسی ترجمه کرده است.

- «حول رحلة ابن طوير الجنة» / ابوالقاسم سعدالله، تجارب في الأدب و الرحله، چاپ اول، الجزائر، المؤسسة الوطنية، ۱۹۸۱م، صص ۲۶۵-۲۷۱ نیز چاپ نخست آن در: مجله مجمع اللغة العربي بدمشق، مجلد ۵۴، ش ۳.

۹۹. نبذة من الكتاب المسمى «نحلة اللبيب في أخبار الرحلة إلى الحبيب» / ابوالعباس احمد بن عمار، تحقيق: ابن ابى شنب، الجزائر، مطبعة فونتانه، ۱۹۰۲م، ۲۷۰ صفحه.

سفرنامه حج الجزائری در قرن دوازدهم هجری است که تنها بخش اندکی از آن باقی مانده است. ابوالعباس الجزائری از فقیهان مالکی و شاعران مغرب است که سال ۱۱۶۶ قمری حج گزارده و تا سال ۱۱۷۶ قمری مجاور مکه بوده و ظاهراً سفرنامه خود را در این مدت نوشته است.

نیز چاپ دیگر: نحلة اللبيب بأخبار الرحلة إلى الحبيب ابى العباس ابن عمار / عبدالجليل شقرون، رساله دکتری، دانشگاه ابوبکر بلقاید (تلمسان) - دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، ۱۴۳۷، ۶۹۱ صفحه.

آثار پژوهشی پیرامون این موضوع:

- «أدب الرحالة الجزائريين إلى الحجاز خلال القرن ۱۸ نحلة اللبيب بأخبار الرحلة الى الحبيب لابن عمار أنموذجاً» / عجداك بشىء يمینه، مجلة بحوث (الجزائر)، ش ۳، صص ۲۶-۱۰

۱۰۰. النحلة الموهوبة النجازية في الرحلة الميمونة الحجازية / احمد بن نقيب المأمون البلغيشي العلوي، فاس، المطبعة الجديدة، ۱۳۴۶ق، ۳۲ صفحه.

سفرنامه منظوم حج در ۵۷۴ بیت، و شرح و توصیف راه حج و منزلگاه‌های آن از فاس تا حجاز است. بلغیشی از عالمان ذوفنون و ادبای بزرگ مغرب بوده و سه بار در سال‌های ۱۳۲۸، ۱۳۳۲ و ۱۳۴۵ قمری عازم حجاز شده و مناسک حج به جای آورده و سفرنامه منظوم، دستاورد سفر سوم وی است.

۱۰۱. نزهة الأنظار في فضل علم التاريخ و الأخبار المشهور بالرحلة الورثيلانية / حسين بن محمد سعيد الورثيلاني، تحقيق محمد ابوشنب، چاپ دوم، بيروت، دارالكتاب العربي، ۱۹۷۴م. نیز: چاپ اول، قاهره: مكتبة الثقافة الدينية، ۲۰۰۶م، ۲ جلد، ۸۲۶ صفحه.

گزارش حج نویسنده به سال ۱۱۷۹ قمری و ملاقات با علمای حرمین شریفین و معرفی کاروان حج الجزائری است. سیدی حسین ورثیلانی (م. ۱۱۹۳ق.). یادداشت‌های خود را در حین سفر نوشته و جزئیات اخبار و وقایع راه حج را از شهر بسکره به سمت طرابلس، مصر، مکه و مدینه، و همچنین در بازگشت نیز مسیر حرمین به مصر و سپس تونس را گزارش نموده است.

آثار پژوهشی پیرامون این موضوع:

- «التواصل القیمی فی الرحلة الورثیلانیة» / عبدالرحمان العزی، در: المؤتمر الدولي ثقافة التواصل، عمان، دانشگاه فیلادلفیا، ۲۰۰۹م.

- «الرحلة الورثیلانیة محطاتها و مصادرها المعرفیة (۱۱۹۳ق. / ۱۷۱۳-۱۷۷۹م.)» / عبدالقادر بلعربی، مجلة آفاق فکریة (الجزائر)، ش ۶ (ژوئیه ۲۰۱۷م.)، صص ۹۱-۸۱

- «الرحلات بین المغرب و المشرق العربیین: رحلة نزهة الأنظار فی فضل علم التاريخ و الأخبار لمؤلفها الحسین بن محمد الورثیلانی (۱۱۲۵ق. / ۱۱۹۳م.) أنموذجاً» / محمد صالح بن حامد سیداحمد، مجلة حولیات آداب عین شمس (مصر)، ش ۳۲ (سبتمبر ۲۰۰۴م.)، صص ۱۳۴-۸۳

۱۰۲. نسبة الأخبار و تذکرة الأخبار / عبدالله بن الصباح الأندلسی، تحقیق جمعه شیخه، مجلة دراسات اندلسیه (تونس)، ش ۴۶-۴۵ (دسامبر ۲۰۱۱م.)، ۳۴۷ صفحه.

سفرنامه حج تونسی در قرن نهم هجری در توصیف و گزارش منزلگاه‌های حج از اندلس به مغرب و سپس سبت، مراکش، فاس، تلمسان، وهران، تونس، قسنطینه، عنابه، باجه، طرابلس، اسکندریه، قاهره و مکه است.

آثار پژوهشی پیرامون ابن موضوع:

- «بعض المظاهر الدينية في رحلة عبدالله بن الصباح الأندلسي» / جمعه شيخه،
مجلة دراسات أندلسية (مغرب)، ش ۱۲ (۱۹۹۴ م.)، صص ۳۶-۴۴
- «بلاد الحجاز خلال النصف الثاني من القرن الثامن الهجري / الرابع عشر
الميلادي في ضوء رحلة ابن الصباح الأندلسي» / جمال عبدولي، مجلة
دراسات تاريخية (عراق)، ش ۲۴ (ژوئن ۲۰۱۸ م.)، صص ۸۷-۱۲۸
۱۰۳. نسمة الآس في حجة سيدنا ابي العباس / احمد بن عبدالقادر القادري
الحسني، نسخه در: المكتبة الملكية رباط، ش ۸۷۸۷.
- گزارش سفر حج دوم احمد بن عبدالقادر (۱۰۵۰-۱۱۳۳ ق.)، از عالمان مغرب، به
همراه استادش است. وی نخست سال ۱۰۸۳ قمری و سپس سال ۱۱۰۰ قمری به همراه
استادش ابوالعباس سیدی احمد بن محمد عازم حجاز شده است.
۱۰۴. نشر أزاهر البستان فيمن أجازني بالجزائر و تطوان / محمد بن القاسم بن
محمد بن زاكور، نسخه در: الخزانة الملكية رباط، ش ۱۰۳۴۲.
- سفرنامه حج مغربی در ذکر ملاقات نویسنده با علمای بین راه - از مغرب تا حجاز
- و ثبت فهرستی از اجازات دریافتی از مشایخ مغربی است.
۱۰۵. نشر الأعلام بإتمام المرام في ذكر مراحلنا من مصر و الحجاز و الشام / احمد بن
علي دنيه الرباطي، نسخه در: فاس.
- سفرنامه حج مغربی در دهه سوم قرن چهاردهم، و مشتمل بر گزارش سفر حج سال
۱۳۲۷ قمری است که در آن، راه حج و منزلگاه‌های حج از مغرب تا حجاز و مشاهدات دنیة
الرباطی (۱۲۸۲ ق.)، از عالمان مغرب، در هشت مقصد گزارش شده است.
۱۰۶. النفحات القدسية في الرحلة الحجازية / محمد بن علي الطرابلسي، نسخه در:
المكتبة العامة رباط، ش ۱۸۳۶.

سفرنامه حج مغربی محمد بن علی طرابلسی، مشهور به زغوان، از عالمان لیبی است که نسخه آن در المكتبة العامه رباط، در ۱۰۳ برگ، موجود است.

۱۰۷. النفحة المسكية في الرحلة المكية/علي بن موسي بن سعيد المغربي، نسخه در: فاس. سفرنامه حج ابن سعيد مغربی (۶۱۰-۶۸۵ق). است. به گفته برخی، وی دو سفرنامه حج داشته که سفرنامه دیگرش *عدة المستعجز* و مشتمل بر نام مشایخ و استادان نویسنده در مصر، شام، مکه و مدینه بوده است.

۱۰۸. النفحة اليمينية في الأخبار الحجازية / محمد يميني بن علي الجزائري، تحقیق محمد زینهم محمد عزب، قاهره، دارغریب، ۱۹۹۹م، ۷۸ صفحه.

سفرنامه مختصر حج عالمی الجزائری (به سبب سکونت در یمن، به آن منطقه نیز منسوب شده) در قرن چهاردهم هجری، و شامل یادداشت‌های کوتاه از راه حج و وضعیت مسجدالحرام و مسجدالنبی است. گاه از چاپ خلاصه‌شده‌ای از این اثر خبر داده شده: قاهره، مؤلف، ۱۳۱۱ق، ۳۹ صفحه.

۱۰۹. هداية الملك العلام إلى بيت الله الحرام و زيارة النبي عليه الصلاة و السلام / ابوالعباس احمد الهشتوكي، نسخه در: خزانه تمكروت، ش ۲۷۶.

گزارش سفر حج نخست احمد هشتوکی در سال ۱۰۹۶ قمری به همراه کاروان حج سجدماسی است که در آن توصیفی از مساجد و مدارس علمی حرمین شریفین و نیز ملاقات با عالمان و مشایخ مختلف گزارش شده است.

نتیجه‌گیری

هر چند سفرنامه‌های حج مغربی از قرن هشتم با رحله ابن جبیر و رحله ابن بطوطه در شمار مهم‌ترین رحلات حج در آمد، اما اوج سفرنامه‌نویسی مغرب را می‌توان از قرن یازدهم هجری به بعد دانست. حجاج فرهیخته سرزمین‌های مغرب اسلامی از بیشتر شهرهای آن - از جمله سجدماسه، طنجه، تلمسان، فاس، مکناسه، منطقه اندلس و ... - خاطرات سفرهای حج

خود را به عنوان میراثی ارزشمند برای آیندگان به جا گذاشته‌اند که محور پژوهش‌های بعدی قرار گرفته است. و می‌توان گفت حدوداً چهار یکصد سفرنامه‌ای که نگاشته شده، آثار پژوهشی درباره آنها تدوین و در این مقاله معرفی شده است.

منابع:

۱. بوسعید، احمد (۱۴۳۹ق.)، ركب الحج الجزائرى خلال العهد العثمانى (۱۸۱۸-۱۸۳۰م.): دراسة تاريخية و اجتماعية من خلال الرحلات الحجازية. رسالة دكتورى، استاد راهنما: محمد حوتيه.
۲. پژوهشکده حج و زیارت مرکز قم (۱۳۹۹ش.)، مأخذشناسی حج و حرمین شریفین در مغرب اسلامی تا دوران معاصر، قم، پژوهشکده حج و زیارت.
۳. تازی، عبدالهادی (۱۴۲۶ق.)، رحلة الرحلات: مكة المكرمة فى مئة رحلة مغربية و رحلة، مراجعه عباس صالح تاشکندی، جده، مؤسسه الفرقان للتراث الإسلامى.
۴. حمد، محمد بن سعود (۱۴۲۸ق.)، موسوعة الرحلات العربية و المعربة المخطوطة و المطبوعة، قاهره، دارالكتب.
۵. شاهدى، حسن (۱۹۹۰م.)، ادب الرحلة بالمغرب فى العصر الميرنى، الرباط، دارعكاظ.
۶. شريف، محمد بن حسن (۱۴۲۱ق.)، المختار من الرحلات الحجازية الى مكة و المدينة النبوية، چاپ اول، جده، دارالاندلس الخضراء.
۷. عواطف، نواب محمد يوسف (۱۴۱۷ق.)، الرحلات المغربية و الاندلسية مصدر من مصادر تاريخ الحجاز فى القرنين السابع و الثامن الهجريين، چاپ اول، مكتبة ملك فهد الوطنيه.
۸. قادرى بوتشيش، ابراهيم (۱۴۲۶ق.)، رحلة علماء الاندلس لمكة المكرمة و نتائجها العلمية خلال القرنين الرابع و الخامس الهجريين. بحث قدم الى ندوة مكة المكرمة عاصمة الثقافة الاسلامية ۱۴۲۶ق.
۹. لمين، الناجى (۲۰۱۶م.)، رحلات علماء المغربيين الاقصى و الاوسط المكية و آثارها العلمية من خلال القرنين السابع و الثامن الهجريين، چاپ اول، القاهره، دارالكلمة للنشر و التوزيع.
۱۰. محمود، احمد محمد (۱۴۳۰ق.)، جمهرة الرحلات، رياض، دارالسعوديه.

